SENTINȚE PENTRU ETERNITATE?

almanah LUCEAFĂRUL

ODĂ

(în metru antic)

Nu credeam să-nvăţ a muri vrodată;
Pururi tînăr, înfăşurat în manta-mi,
Ochii mei nălţam visători la steaua
Singurătăţii

Cind deodată tu răsărişi în cale-mi,
Suferinţă tu, dureros de dulce...
Pîn-în fund băui voluptatea morţii
Nendurătoare.

Jalnic ard de viu chinuit ca Nessus,
Ori ca Hercul înveninat de haina-i ;
Focul meu a-l stinge nu pot cu toate
Apele mării.

De-al meu propriu vis, mistuit mă vaiet,
Pe-al meu propriu rug mă topesc în flăcări...
Pot să mai renviu luminos din el ca
Pasărea Phoenix?

Piară-mi ochii turburători din cale,
Vino iar la sîn, nepăsare tristă;
Ca să pot muri liniştit, pe mine
Mie redă-mă !

M. Eminescu

Fotografii de Paul Agarici

«LITUS MARIS» ȘI

UN MANUSCRIS DEMN DE REMARCAT DESPRE EMINESCU

Într-un ceaslov românesc [1]) am găsit o însemnare scrisă de mînă, care se referă la un episod din viața lui Mihai Eminescu. Evlaviosul posesor al cărții nu s-a bucurat de descoperirea mea, temîndu-se de arhivari ahtiați de documentare, care l-ar putea lipsi de cartea zilnică de rugăciuni, mai cu seamă fiind vorba și de un dar personal al mitropolitului Gurie al Basarabiei [2]), care recunoștea posesorului „teama de Dumnezeu, zelul și rîvna neostoită pe tărîmul bisericii ortodoxe." Textul manuscrisului sună astfel :

„Pe ziua de Sf. Voievozi la anul 1886 m'au chemat la M-rea Neamțu la bolniță și l'am spovedit și l'am împărtășit pe poetul M. Eminescu. Și au fost acolo și Gheorghiță din Crăcăoani care acum este primar. Iar M. Eminescu era limpede la minte numai tare posac și trist. Și mi-a sărutat mîna și au spus : Părinte să mă îngropați la țărmurile mării și să fie într-o mănăstire de Maici și să ascult în fiecare seară ca la Agafton cum cîntă „Lumină lină".

Iar a doua zi"

După părerea experților [3]), ținînd cont de caracterul scrisului, cerneala folosită, relieful înfloriturii caligrafice, este vorba de o însemnare de cel puțin 40—50 de ani... Este mai mult decît probabil, ca textul să fi fost copiat ; deci nu avem de-a face cu formularea originală a cronicarului, ceea ce se poate dovedi prin unele indicii, ca de pildă dispunerea rîndurilor, scrierea cursivă, ezitări ortografice m-au / m'au, rîndul 2 ; seară / sară, rîndul 12 /, dar mai cu seamă întreruperea bruscă a știrii / Iar a doua zi / Numai puțin din cei chestionați îmi împărtășesc părerea, potrivit căreia, copistul trebuie să fi fost o femeie.

Conținutul comunicării nu este nici el cu totul lipsit de probleme. Se știe că la începutul toamnei 1886 boala mintală a lui Eminescu s-a făcut din nou simțită. Într-o scrisoare din 12 septembrie M. Pompiliu îl liniștea pe îngrijoratul Maiorescu : „Eminescu e mult mai bine". (Torouțiu, 1934 : 60). Dar numai la cîteva zile după aceea, va deranja atît de tare reprezentația cu „Venețiana" de la vechiul teatru din Iași, încît a trebuit să fie arestat și dus la sectorul I al poliției (Vintilă 1974 : 677). În baza unei petiții a primului procuror din Iași, Dr. Iuliano și Dr. Bogdan recomandă într-o expertiză din 6 noiembrie 1886 internarea sa imediată într-un sanatoriu închis [4]). Eminescu este transportat sub escortă polițienească prin Pașcani la Mănăstirea Neamțu, unde funcționa în secolul trecut o secție de boli nervoase a Spitalului Sf. Spiridon din Iași. [5])

Registrele oficiale consemnează data de 9 noiembrie 1886 ca dată a internării. Sărbătoarea de Sf. Mihail și Gavril amintită în notiță este însă pe 8 noiembrie. Contradicția — dacă ea există — poate fi explicată prin aceea că înregistrarea pacientului nu s-a putut face într-o zi de sărbătoare (data de 9 noiembrie a căzut într-o duminică), mai cu seamă că nici directorul instituției, Onicescu, nu era acolo [6]), înregistrarea făcîndu-se ulterior și eronat. Locuitori mai vîrstnici ai mănăstirii Neamțu mi-au povestit că bolnavii erau adesea găzduiți mai multe zile înainte de internarea oficială, pe la călugări, unde li se citeau de către preoți răspopiți, în special rugăciunile Sf. Vasile cel Mare (Exorcismul).

Precizarea temporală exactă de la începutul notiței „pe ziua de Sf. Voievozi" nu permite nici o altă interpretare asupra momentului celor întîmplate, așa cum cel mai adesea se folosește în asemenea consemnări : pe la, cam pe la, înspre, către, după etc. În afară de aceasta, ziua arhanghelilor se reține nu numai pentru că este o mare sărbătoare reli-

---

[1]) **Ceaslov întru slava lui Dumnezeu celui întru Treime slăvit... (1884). Mănăstirea Neamț. Din păcate nu a fost posibil — din motive tehnice — să facem o copie a însemnării pentru reproducerea ei în facsimil.**

[2]) **Gurie Grosu, episcop de Chișinău și Mitropolit al Basarabiei (1920—1936), una din cele mai importante personalități din regatul răsăritean, de altfel, un unchi al lui E. Coșeriu.**

[3]) **Aici aș dori să aduc mulțumirile mele Institutului de istorie al Universității din Iași, în special domnului Caproșu, pentru îndrumările de specialitate.**

[4]) **„...starea lui e periculoasă atît pentru societate, cît și pentru el însuși, și este neapărată nevoie de a fi internat în o casă specială spre cercetare și observare pe un timp limită, după socotința medicului curant". Apud Nica 1972 : 264.**

[5]) **Enciclopedia României I (1938) București : 510.**

[6]) **Nica 1972 : 265.**

«LUMEN JUCUNDUM»

gioasă, ci în cazul de faţă şi pentru că este onomastica poetului. Iar în România se sărbătoresc în mod deosebit zilele onomastice.

O altă informaţie a însemnnării, aceea asupra stării mintale a poetului, se dovedeşte a fi la fel de plină de probleme. Informaţiile contemporanilor coincid : sarea sănătăţii lui Eminescu era foarte proastă, întunecarea sa mintală era vizibilă. [7]) Autorul însemnării scrie însă, că după spovedanie i-a dat cuminecătura. După regulile bisericii ortodoxe, nebunilor li se interzice împărtăşania [8]), exceptînd cazurile, în care, după criză, îşi revin în minţi [9]). Afirmaţia „era limpede la minte", pare a fi, din punctul de vedere al celui ce a scris, informaţia-cheie, prin care el, preotul, justifica administrarea sfintelor taine, pentru a evita el însuşi pericolul de a fi destituit. Starea bolnavului este confirmată de prezenţa lui Ion Gheorghiţă — un reprezentant al autorităţii publice lumeşti.

Mai generoase sînt canoanele bisericii în legătură cu muribunzii. [10]) Astfel, precizarea unui fel de testament al lui Eminescu „să mă îngropaţi..." permite şi interpretarea că preotul a administrat împărtăşania unui om însemnat de moarte, fapt ce nu ar fi contravenit regulilor bisericeşti.

acă în legătură cu persoana celui ce a scris însemnarea sîntem nevoiţi a face presupuneri, în schimb martorul a fost identificat în persoana lui Ion Gheorghiţă, un ţăran din Ghidaoani, Neamţu.

În timpul războiului de Independenţă 1877—1878 el a fost primar în Grumăzeşti, iar mai înainte fusese locţiitor tot aici.

În aceeaşi funcţie îl găsim la Crăcăoani din 1880—1886, cînd, în sfîrşit, a fost ales primar. Gheorghiţă nu era în nici o relaţie personală cu Eminescu. Prezenţa sa la Neamţu în data de 8 noiembrie 1886, într-o zi în care la mă-

---

[7]) O sinteză a rapoartelor contemporanilor — oricum tendenţioase — se află în Munteanu 1973 : 332 ss.

[8]) „Celor ieşiţi din minte... nicidecum nu se cade a le da dumnezeieştile taine...", Liturghier 1937 : 377.

[9]) „...fără numai cînd îşi vor veni în fire, în minte... şi cînd vor face cu zdrobire de inimă mărturisire de păcate... atunci să se împărtăşească" Liturghier ibid.

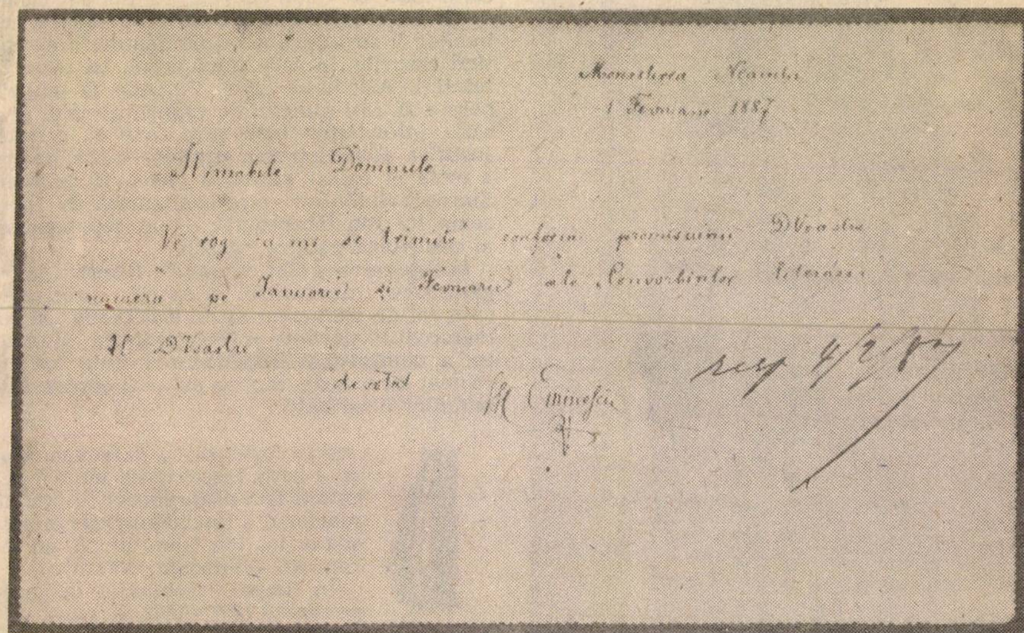
[10]) „Cuminecătura celor bolnavi de moarte să li se dea, chiar dacă se află sub epitemie, ca să nu fie lipsiţi de merindea cea mai de pe urmă. 13 I ; 6 Ancira ; 7 Cartagina ; 73 Vasile cel Mare ; 2,5 Grigorie de Nisa." În : Legiuirile Bisericii Ortodoxe Române (1953), Bucureşti : 467.

Sculptură de Gheorghe Anghel

CARTĂ POSTALĂ

5

BUCUREȘCI

Monăstirea Neamțu
1 Fevruarie 1887

Stimabile Domnule

Vă rog a mi se trimite conform promisiunii D-voastre numerii pe Ianuarie și Fevruarie ale Convorbirilor literare

Al D-voastre devotat M. Eminescu

Carte poştală trimisă de la Mănăstirea Neamț de M. Eminescu, la 1 februarie 1887 (Reproducere de Petre Nicolae)

năstirea Agapia, situată mult mai aproape de satul său, era sărbătoare de hram, la care mergeau toți țăranii din împrejurimi, se explică prin faptul că el era acolo într-o calitate oficială, eventual pentru a interna vreun bolnav.

După cum se știe, în mănăstirile moldovenești există o puternică tradiție orală. Evenimentele se povestesc de la o generație la alta, se evocă figuri, se țes legende. La Văratec, de pildă, Veronica Micle trăiește mai departe printr-o serie de întîmplări, care nu au fost luate în considerație de nici unul din biografii ei. Cercetările mele asupra autorului notiței au trezit un neașteptat ecou. Atenția mi-a fost îndreptată asupra a două personalități monahale din nord-estul României, din a doua jumătate a secolului trecut, care ar intra exclusiv în discuție : Calistru Gheorghiu (1853—1923) și Vasian din Pocrov (1821—1903) [11].

Dar oricît de ispititoare păreau înfloritoarele argumente ale oamenilor demni de încredere, în actualul stadiu al cercetărilor mele, cele două nume rămîn simple prezumții.

Sfîrșitul secolului al XIX-lea precum și situația de pînă acum în cercetarea literară din România, firește că au evitat să-l caracterizeze pe Eminescu drept un poet marcat de motive religioase. Că nu era un „practicant" în sensul rigorismului apusean, respectiv rusesc, o știm.[12]) Și acum — pentru prima și

[11]) Viețile lor urmează să apară în curînd într-o culegere pregătită de Ioanichie Bălan „Pateric românesc".

[12]) „Fără ca poetul să fi fost un practicant bisericesc, ortodoxia și cadrul religios de la Ipotești au lăsat urme în scrisul său, nu însă și în manifestările majore ale creației lui de măiestrie artistică". Pop 1970 : 836.

singura dată de la părăsirea satului natal — ne lovim de o atitudine religioasă a poetului. În copilărie, la Ipoteşti, mersul la biserică sub supravegherea mamei sale evlavioase era o obligaţie.[13]) Doi unchi, Calinic şi Iachift, fraţii mamei sale, erau călugări, trei mătuşi şi o verişoară, Fevronia, Sofia, Olimpiada şi Xenia, erau călugăriţe. Relaţiile cu Agaftonul, mănăstirea de maici din districtul Botoşani [14], erau foarte strînse. Acolo locuiau mătuşile sale (Olimpiada a fost 12 ani maică stareaţă) ; atît familia mamei sale, cît şi cea a tatălui se numărau printre ctitori [15]) şi micul Mihai a petrecut acolo nenumărate săptămîni ca oaspete drag.

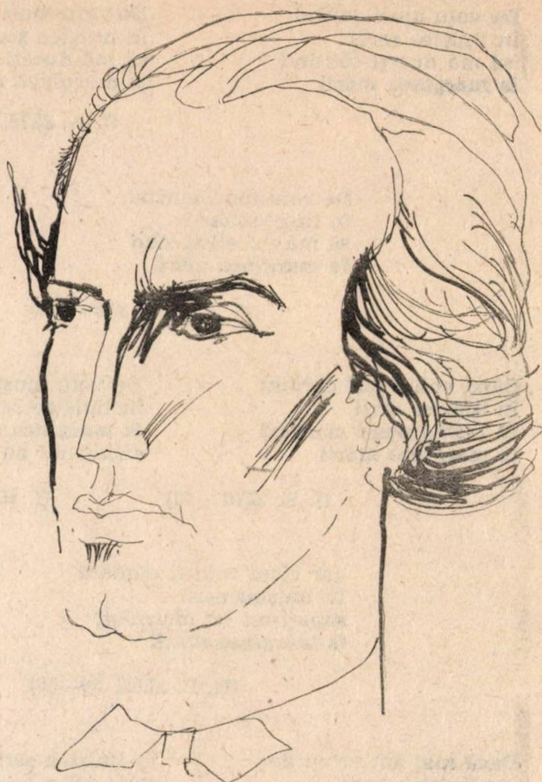
De un cu totul alt interes se bucură două motive literare care apar în această însemnare : a) mai am un singur dor şi b) lumină lină.

Pentru primul dintre ele, apărut în elegia cu acelaşi titlu încă din ediţia 1883, Perpessicius prezintă în Opere III [16]) nu mai puţin de 40 de variante. Poezia — una dintre cele mai populare ale lui Eminescu, transpusă pe muzică de Bărcănescu, a fost cîntată de un cor la înmormîntarea poetului ; în general este considerată, mai simplu, drept testament al poetului.

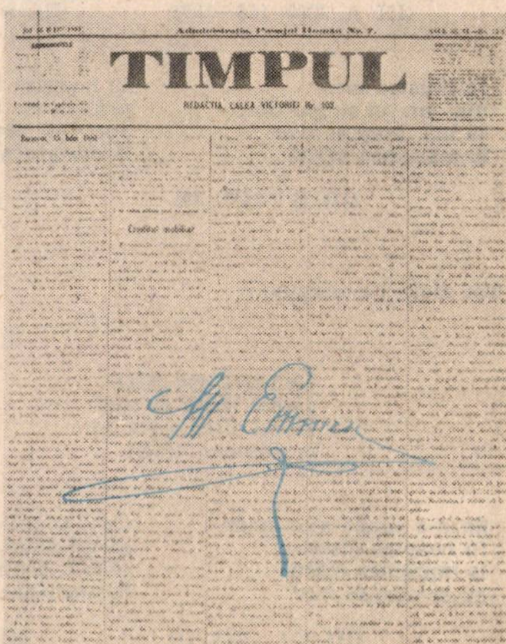
Mai am un singur dor
în liniştea serii
să mă lăsaţi să mor
la marginea mării.
Să-mi fie somnul lin...

(III, F. 2261, 112—112 v.)

Este pentru întîia dată că întîlnim în însemnarea anonimă ceea ce putem numi o dispoziţie testamentară a lui Eminescu. „Litus maris“ ca loc suprem al împlinirii nu a mai fost exprimat nicicînd în materialele bogate publicate de Perpessicius în Opere III [17]) prin „ţărmul“, respectiv prin „ţărmurile mării“ ; în schimb verbul „a îngropa“ / „să mă îngropaţi“ apare de mai multe ori. Variantele oferă următoarele versiuni pentru „dorinţa“ poetului : [18]

Desen de Bogdan Stihi

TIMPUL

13) Informaţii detaliate la Nica, op. cit., Cf. rapoartele fratelui său Matei şi acelea ale administratorului Creţu.

14) Dizolvată după 1958.

15) Pop 1970 : 830/1.

16) Eminescu III, 1944 : 229—281.

17) „...un aparat critic deconcertant prin abundenţa sa.“ Guillermou 1963 : 409.

18) Adică acelea care sînt concepute la persoana I singular. Cf. în schimb tipul „vei muri“, ca de pildă I. A. 2279, 97—99.

De voiu muri curînd
în liniştea serei
să mă duceţi cântînd
la marginea mării

De voiu muri curînd
în liniştea serei
să mă duceţi vă rog
la marginea mării

De voiu muri vă rog
ca'n liniştea serei
să-mi căutaţi un loc
la marginea mării

(I. A. 2279, 97—99)

De voiu muri curînd
în liniştea serii
să mă duceţi tăcând
la marginea mării

(I. F. 2261, 236—237)

Când voiu muri curând
în liniştea serii
să mă'ngropaţi tăcând
la marginea mării

(I. G. 2262, 211)

Când voiu muri curând
în liniştea serii
să mă'ngropaţi cântând
la marginea mării

(I. E. 2276 [1], 40)

De voiu muri curând
în liniştea serii —
la marginea mării
săpaţi-mi un mormînt

(I. H. 2280, 265—266)

De-oiu adormi curând
în noaptea uitării,
să mă duceţi tăcând
la marginea mării

(I. I. 2261, 308—309)

Iar când voiu fi pământ
în liniştea serii
săpaţi-mi un mormânt
la marginea mării

(II. B. 2282, 56—58)

Iar când voiu fi pământ
în liniştea sĕrii
îmi veţi săpa mormânt
la marginea mării

(II. C. 2260, 267—268)

Dacă mai am vr'un dor
e'n liniştea serii
la marginea mării
să mă duceţi să mor

(III. A. 2260, 186—187)

În liniştea serii
atâta mi-e de dor
să mă duceţi să mor
la marginea mării

(III. A [1], 2260, 186—187)

Atâta mi-e de dor
ca'n liniştea serii
să mă duceţi să mor
la marginea mării

(III. A[2]. 2260, 186—187)

În liniştea serii
mai am un singur dor,
să mă lăsaţi să mor
la marginea mării

(III. B [1], 2277, 59)

În noaptea uitării
peri-va ori ce dor
deci mă lăsaţi să mor
la marginea mării

(III. B [2], 2277, 60)

În noaptea uitării
perit-au ori ce dor
deci mă lăsaţi să mor
la marginea mării

(III. B [1], 2277, 59 v.)

Tot acolo, pe margine :

La marginea mării
să mă lăsaţi să mor
să-mi piară orice dor
în noaptea uitării

Deci mă lăsaţi să mor
la marginea mării
ca'n noaptea uitării
să-mi piară orice dor

Spre-a stinge-atât amor
în noaptea uitării
la marginea mării
eu aş dori să mor

(III. C [1], 2277, 61)

Ca'n noaptea uitării
să-mi piară orice dor
să mă lăsaţi să mor
la marginea mării

(III, C [1], 2277, 58 v.)

Ca'n noaptea uitării
să sting atât amor
eu aş dori să mor
la marginea mării

(III. C [1], 2277, 61)

La care adăugăm :

Luceferi mari şi mici
din umbră de cetini
fiindu-mi prieteni
mi-or lumina pe veci
la marginea mării,
poate-oi putea să mor
spre-a stinge-atât amor
în noaptea uitării.

La marginea mării
în dulce val să mor
spre-a stinge atât amor
în noaptea uitării

Spre-a stinge-atât amor
în noaptea uitării
eu aş dori să mor
la marginea mării

(III, C^2, 2277, 62)

Ah, mi-e atât de dor
de noaptea uitării
încât doresc să mor
la marginea mării

(III. C^3, 2277, 63)

Ah, mi-e atât de dor
de noaptea uitării
încât aş vrea să mor
la marginea mării

(III, J, 2277, 122)

Variante similare sînt şi III. D_1^3, 2277, 62, III, $D^{1'}$, 2277, 72, III, D^2, 2282, 100—101, III, D^3, 2277, 100—101, III. H, 2261, 117—177 v şi III, I, 2277, 99—99 v (de umbra uitării)

Iar când voiu (fi) pământ
săpaţi-mi
mormânt
la marginea mării
(II, A, 2282, 15)

De noaptea uitării
îmi e atât de dor
să mor
la marginea mării
(III, K, 2277, 122)

Cum nu mai am un dor
dorinţa mi-i mare
să mor
la margini de mare
(III, L, 2277, 107 v.)

Mai am un singur dor
ce'n mine răsare
să mor
la margini de mare
(III, M, 2261, 213)

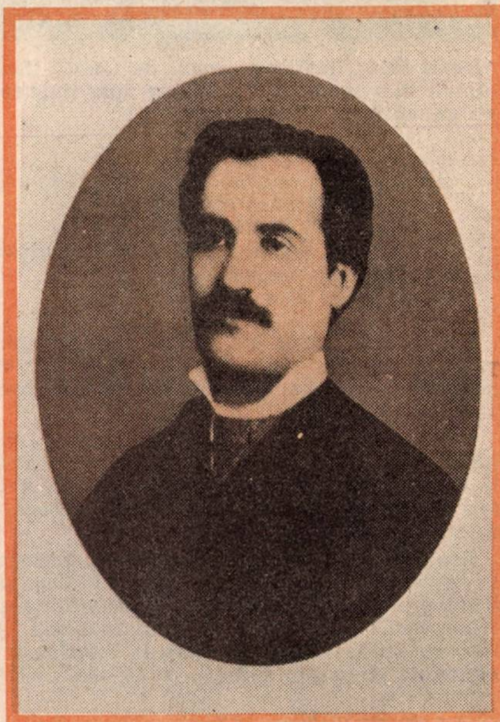
Şi **jalea mi-i mare**
ş'atâta mi-i dor
la margini de mare
să mor
(III, N, 2277, 124)

...frunzişului veşted
doar vântul glas să-i dea ;
să mă'ngropaţi pe când
trec stoluri greu zburând
la marginea mării

(IV, A., 2277, 121 v—122)

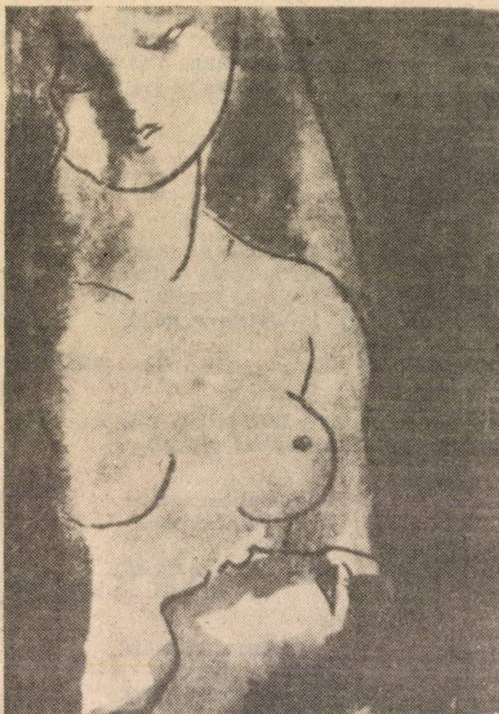
cu variantele :

trec (paseri)
pe undele mării
pe unde de mare
de-asupra de mare

Perpessicius datează variantele între 1876—1883 [19]), deci înainte de prima criză a poetului. Strofa care ne preocupă aici are 48 de versiuni. Nu putem să nu constatăm, cu cîtă obsesie este mereu căutat motivul „litus maris". Formele „la marginea mării" apar de 40 ori, „la margine de mare", de 5 ori. După Luiza Seche (Seche 1974 : 172) Eminescu foloseşte lexicul „ţărm" de 14 ori, avînd de 13 ori înţelesul de „mal". Forma întîlnită în notiţă „ţărmurile mării" nu mai este atestată nicăieri. Cuvîntul „margine" este consemnat de Luiza Seche de 33 ori

[19]) **Eminescu III (1944) : 232.**

Ilustrație de Traian Brădean

(Seche 1974 : 126), cu sensul de „mal“ însă, numai în 5 exemple. Verbele ce apar împreună cu motivul „litus maris“ sînt :

să mă îngropați (de 6 ori)
săpați-mi un mormânt, respectiv îmi veți săpa mormânt (de 3 ori)
să-mi căutați un loc (o dată)
să mă duceți să mor, să mă duceți cîntînd, respectiv tăcînd (de 9 ori)
să mă lăsați să mor (de 8 ori)

Celelalte variante nu mai au forma imperativ-tranzitivă : „aș vrea să mor“, să mor, să adorm, aș dori, respectiv doresc să mor, poate-oi putea să mor.

Șerban Cioculescu consacră metaforei „lumină lină“ un scurt studiu cu iz științific [20] în care încearcă să construiască o filiație Aristia — Eminescu — Arghezi pentru sintagma folosită de toți trei poeții.

Efectul este același, ca și cum am pomeni la descendența imnului „Ave Maria“ doar pe Schubert sau Los Paraguayos. După trimiterea generoasă a Dalilei Aramă, potrivit căreia, un imn cu același titlu s-ar cînta în biserica răsăriteană „încă din secolul al IV-lea“ (Cioculescu 1970 : 5), istoricul literar bucureștean își revizuiește părerea și ajunge la concluzia, care ar fi sărit în ochi chiar și celor ce nu obișnuiau să meargă la biserică precum și celor mai puțin inițiați din cercurile culturale românești.

[20]) Cioculescu 1970.

„Lumen jucundum“ aparține rugăciunii de seară (vecerniei) chiar și la monofiziți, deci la copții și iacobiții sirieni. M. J. de Journel arată că acest „Hymnus vespertinus Graecorum“ era cunoscut încă din secolul al II-lea (De Journel, 1937 : 39). Vasile cel Mare citează textul ca operă a unui martir, Antinoghen [21], care a murit în timpul lui Diocletian. Originea este ebraică și provine din ritualul aprinderii sfeșnicelor [22]. Înainte vreme, imnul se cînta — ca și astăzi, pe muntele Athos — cînd apăreau luceafărul de ziuă pe cer, și se aprindea lumina, care „împrăștie noaptea“, la marea procesiune. (Braniște, 1966 : 527). Este cel mai impresionant moment al slujbei de vecernie (Vintilescu, 1972 : 48/9), motiv suficient lui Eminescu pentru a-și aduce aminte de evenimentele trăite în mănăstirea Agafton.

Textul românesc sună astfel :

„Lumină lină a sfintei slave a Tatălui ceresc cel fără de moarte, sfînt și fericit (ești) Iisuse Hristoase. Ajungînd la apusul soarelui și văzînd lumina cea de seară, lăudăm pre Tatăl, pre Fiul și pre Sfântul Duh, Dumnezeu. Vrednic ești în toată vremea a fi lăudat de glasuri cuvioase. Fiule al lui Dumnezeu, cel ce a dat viață. Pentru aceasta lumea te slăvește. [23] (Liturghier 1937 : 24).

Dacă în afară de aceasta, mai adăugăm și faptul, că în timpul imnului, sfeșnicul se pune în fața icoanei Maicii Domnului, se poate face legătura între unele imagini din poetica eminesciană și momentul liturgic din slujba vecerniei, mai cu seamă acelea în care se regăsesc elementele unui imn creștin. Poetul o cîntă pe Maica Domnului sau, generalizînd, eternul Feminin, cu senzația spectatorului care interpretează în alt fel intenția dogmatică.

[21]) Așa cum apare în calendarul Bisericii Române. Cioculescu preferă ortografierea slavă „Aftinoghen“.
[22]) Un bogat material pe această temă se găsește la Braniște (1966).
[23]) Cioculescu citează o traducere din limba rusă, care nu este uzuală.

Ilustrație de Ligia Macovei

Atrag atenția asupra acestei legături, deoarece elementele de ritual nu au fost luate în considerație pînă acum de exegeții poeticii religioase eminesciene. Iată cîteva exemple pentru ilustrarea celor de mai sus :

1. răsai asupra mea, lumină lină
ca'n visul meu ceresc de-odinioară ;
o, Maică Sfîntă, pururea fecioară,
în noaptea gîndurilor mele vină

(Răsai)

2. Iară cînd soarele intră pe trepte
albastre-n mare
lin luminînd a lumei marine icoane divine

(Memento mori)

3. cu ochi de dulce lumină
cu bucle...
să stea stelele lucinde
din curs lin ușor

(Ondina)

4. lumina blîndă-a albei, sfintei lune
cădea în ploaie pe migdalii lungi

(Pustnicul)

5. tu idol scump și dulcea mea lumină
rămîi în brațul meu întotdeauna
că ție al meu suflet numai se'nchină

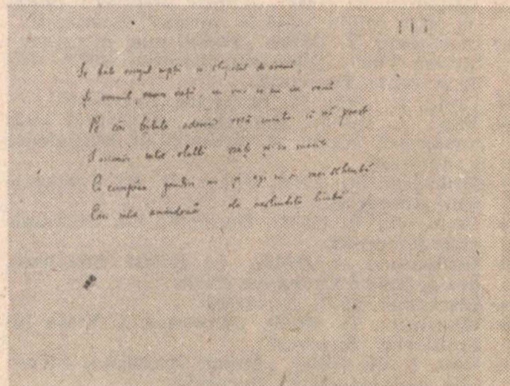
(Vorbește'ncet)

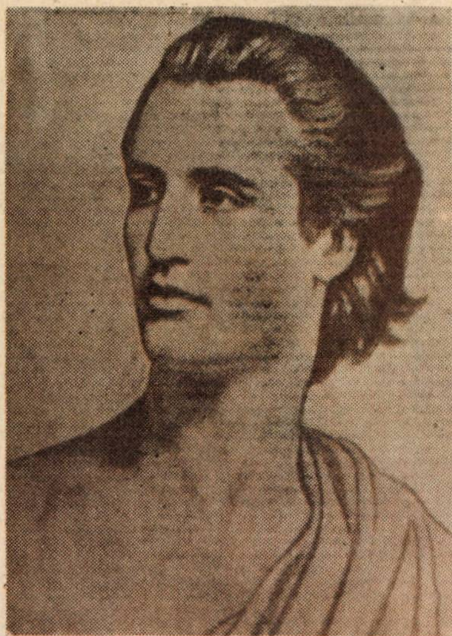
6. regină preste îngeri
din neguri te arată
lumină dulce, clară
o Maică preacurată
și pururea fecioară
Marie

(Rugăciune)[24]

---

[24]) „...poezie care... își are punctul de plecare neîndoios, ca și sonetul „Răsai asupra mea", în vestita rugă a Margaretei din Faust." Ion Dumitrescu (1977), „Relații inedite între Goethe și Eminescu". În „Caietele Mihai Eminescu" IV : 117.

Desen de Ioan Cârdei

7. de-ai fi noapte-aş fi lumină
blîndă, lină...
(O călărire în zori)

8. te văd adesea frunte senină
ca şi gîndirea lui Dumnezeu,
sufletu-ţi arde-n sufletul meu
c-o flamă dulce, tainică, lină
(Amicului F. I.)

Cît de important a fost cuvîntul „lumină" pentru Eminescu, rezultă din lista frecvenţelor întocmită de Luiza Seche, unde figurează pe locul al 15-lea după substantivele : ochi, lume, viaţă, umbră, faţă, lună, mînă, noapte, suflet, inimă, cor, stea, floare şi om, prezentînd 105 repetări (Seche, 1974 : 82/3). Ca adjective preferate, se utilizează alături de lumină : lin, dulce, clar şi blînd (D.L.P.E. s. v.). Cu cele 45 de exemplificări, adjectivul „lin" se situează pe locul al 22-lea, figurînd în 7 cazuri în aceeaşi sintagmă cu substantivul „lumină".

O pagină din Postumele lui Eminescu, cu care psihiatrul Nica a vrut să documenteze izbucnirea crizei de nebunie („scrisul precipitat, incoerent, cu fraze şi cuvinte neterminate, cu treceri rapide de la o idee la alta... dezordini în toate sensurile, este caracteristic maniei", Nica, 1972 : anexă) îl arată pe nemuritorul poet preocupat de întrebările copleşitoare ale muritorului, faţă de care are reminiscenţe creştine. Este un pas înapoi, în grădinile copilăriei de la Agafton. Şi citim : apa vieţii de veci, pîinea vieţii de veci. Şi ca un ecou îndepărtat : lumină. Lumen jucundum. Lumină lină.

Şi aceasta face şi mai plauzibilă însemnarea anonimă de pe îngălbenitul ceaslov.

LOGOS SEMANTIKOS I Geschichte der Sprachphilosophie und der Sprachwissenschaft. De Gruyter, / Jürgen Trabant/ed/ — 1981 : 449—458.

PAUL MIRON
/Freiburg I. Br.)

Traducere, Mioriţa Câmpean

BIBLIOGRAFIE

— Branişte, E. (1966), „Istoria şi explicarea slujbei vecerniei." Biserica Ortodoxă Română, 5—6 : 513—532.
— Călinescu, G. (1941), „Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent", Bucureşti.
— Cioculescu, Ş. (1970), „Sensul unei metafore : lumină lină". „România literară" (1973), Itinerar critic. Bucureşti.
— Creţu, I. (1968), M. Eminescu, Bucureşti.
— Elian, A. (1955), „Eminescu şi vechiul scris românesc". Studii şi cercetări de bibliologie I : 129—160.
— Eminescu, M. (1944), Opere III. Ed. Perpessicius, Bucureşti.
— Eminescu, M. (1958), Opere V., Ed. Perpessicius, Bucureşti.
— Guillermou, A. (1963), La genèse intérieure des poésies d'Eminescu, Paris.
— Liturghier (1937), Bucureşti.
— Munteanu, G. (1973), „Hyperion I. Viaţa lui Eminescu", Bucureşti.
— Nica, I. Dr. (1972), „Mihai Eminescu. Structura somatopsihică", Bucureşti.
— Nicola, I. (1975), „Mihai Eminescu şi limba veche", Mitropolia Banatului, 1—3 : 66—71.
— Pop, A. Z. N. (1969), „Noi contribuţii documentare la biografia lui Mihai Eminescu", Bucureşti.
— Pop, A. Z. N. (1970), „Familia Eminescu şi biserica din Ipoteşti", Mitropolia Olteniei 5—8 : 830—842.
— Rouet de Journel, M. J. (1937), „Enchiridion patristicum", Freiburg i, Br., X—XI.
— Seche, Luiza (1974), „Lexicul artistic eminescian în lumină statistică", Bucureşti.
— Slavici, I. (1924), „Amintiri", Bucureşti.
— Şuţu, R. (1906), „Eminescu la Mănăstirea Neamţ". Archiva 17 : 257—259.
— Torouţiu, I. E. (1934), „Studii şi documente literare" V., Bucureşti.
— Vintilă, P. (1974), „Eminescu. Roman cronologic", Bucureşti.
— Vintilescu, P. (1972), „Liturghierul explicat", Bucureşti.
— Vlahuţă, A. (1909), „Amintiri despre Eminescu". Omagiu lui M. Eminescu, Bucureşti.

Stelele-n cer... Ard depărtărilor Pînă ce pier...

Mare mirare trebuie să fi stîrnit cupeul poliției, în acea seară de 3 februarie 1889, cînd s-a oprit în fața clădirii principale a sanatoriului de boli mintale al doctorului Alexandru Sutzu, aflat în strada Plantelor.

De pe capră a sărit un soldat care a deschis portiera și un ofițer chipeș cu pampon la chipiu, mustață în furculiță, sabie și cizme lăcuite a coborit, îndreptîndu-se țanțoș spre clădirea slab luminată care se zărea printre fulgii mari cît palma, care valsau prin aer. A zăbovit cîteva clipe acolo și la alte geamuri a apărut lumină.

După un scurt interval, ofițerul a apărut în prag și de acolo cu un glas obișnuit să comande a strigat :

— Sergent, adu-l !

Apoi, tot de pe capră a sărit ca un titirez un bărbat mai în vîrstă, mărunțel și destul de rotofei, care după ce a salutat regulamentar luînd poziția de drepți, făcu stînga'mprejur și se îndreptă spre portiera trăsurii, pe care deschizînd-o ordona la rîndu-i cu același glas al omului obișnuit să dea porunci :

— Hai, coboară !

Și așa, în această poziție de drepți, între șef și obidit, înmărmuri. După cîteva clipe de pauză în care nu se întîmplă nimic, își vîrî capul pe portiera larg deschisă, răstindu-se :

— Hai odată, că dom' șef are și alte trebi !

Numai la acest apel ultimativ o umbră se ivi în cadrul portierei, coborînd cu greutate din trăsură. La lumina slabă a felinarului din curte și a celor două lanterne ale caleștii se putea ghici silueta unui om nu prea înalt, ușor adus de spate, cu o față ce-și trăda liniile frumoase și un păr bogat, „cascadat“, care-i dădea chiar și în acel întunecat moment o anume strălucire în clar-obscur. Omul purta un palton destul de ponosit și un fular petrecut peste spate, drept încălțări avea șoșoni, descheiați, care-i ofereau singura posibilitate de a purta ceva în picioarele umflate. Cu pas șovăitor și calm se îndreptă spre pavilion, unde se poticni în fața celor cîteva trepte de la intrare.

După cîteva minute ofițerul și sergentul se reîntoarseră, iar echipajul își reluă locurile.

Sergentul, ridicînd biciul, trase două șuierături scurte din vîrful limbii și al buzelor după care șfichiui cu vîrful biciului crupele celor doi armăsari negri. Zgomotul roților pe pavimentul de lemn înghețat se auzi încă mult timp în liniștea nopții.

Internul de gardă, care nu părăsea spitalul decît rareori, se afla și de astă dată prezent la datorie. Îl luă pe pacient, discută cu el, scrise cîteva rînduri pe o foaie și-l dădu în primire sorei șefe, care, spre marea lui mirare, îl cunoștea.

Ea povesti internului că pacientul mai fusese oaspete al sanatoriului pentru cîtava vreme cu vreo cinci ani în urmă și că nu este altul decît nefericitul poet Mihai Eminescu.

Sora șefă, o femeie în vîrstă, obișnuită cu suferința umană, îl îmbie să-și dezbrace paltonul și să ia puțin loc. Îi vorbi cu voce blîndă, cu toată indiferența poetului care privea fix la geamul încăperii, absent total la ce se petrecea în juru-i.

După cîteva formalități de rutină, după ce se trecură datele poetului într-un catastif gros, deschis asemenea unei pravile pe un pupitru de strană, sora șefă, îmbrăcată într-un halat apretat, alb cu garnitură albastră și scufiță albă cu însemnul crucii roșii și o tresă care-o indica drept superioara cadrelor medii, îl luă de braț pe pacient, îl ridică de pe scaun, îi puse paltonul pe umeri și-l conduse pe un culoar, unde strigă pe Iordache și pe Ion, cei doi servitori care erau oamenii de încredere ai spitalului, buni la toate și care, bineînțeles, erau și infirmierii așezămîntului.

Ieșiră pe o ușă laterală, parcurseră o bucată de curte și intrară cu toții într-o încăpere aflată în corpul din dreapta clădirii principale. Construcția lungă, avînd doar parter, era o înșiruire de camere cu geam, care dădeau toate în curte.

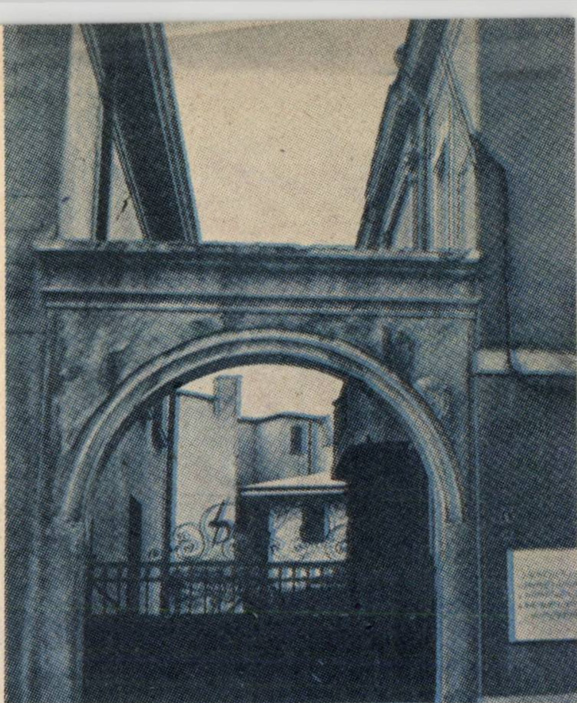
Interiorul încăperii era modest. Un pat de fier acoperit cu un pled roș, dușumele vopsite în maron, un mic lavoar cu un lighean de pe care smalțul sărise în mai multe locuri. Focul se stinsese devreme, iar acum unul dintre infirmieri îl ațîță din nou aducînd de afară, pe braț, cîteva surcele și lemne sparte.

Pacientul îi privea la fel de absent ca și pînă atunci, stînd nemișcat în mijlocul încăperii.

După ce preparativele sumare ale instalării fură gata, sora șefă îl luă pe pacient, îi dădu jos paltonul, apoi cu o blîndețe în gesturi și în cuvinte, îl pregăti pe noul venit pentru a se odihni. Luă apoi cana de pe masă, o întinse infirmierului s-o umple și dădu pacientului, ce părea docil, cîteva pilule, cu puțină apă.

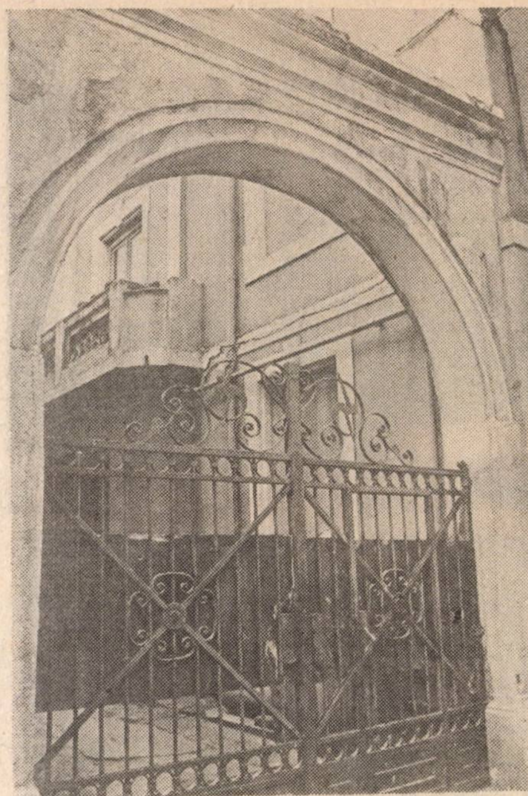
Îl acoperi apoi cu pledul gri pînă peste bărbie, îl mîngîie pe frunte, și înainte de a părăsi incinta mai aruncă o privire către ușa sobei din spatele căreia începuse jocul flăcărilor.

Ultimul ieși Iordache, care încuie ușa cu cheia,

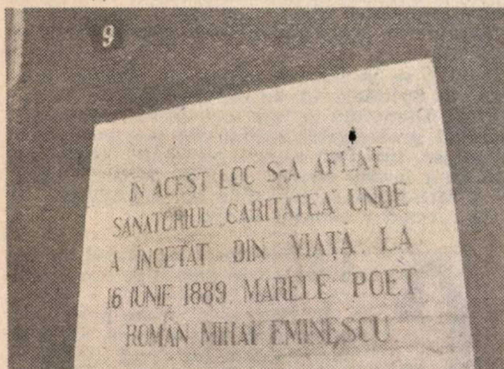

ITINERAR SENTIMENTAL FOTO PE STRADA PLANTELOR ● Strada Plantelor, numărul 9. Clădirea pe care se află fixată placa de marmură amintind de Sanatoriul Sutzu și trecerea pe aici a marelui nostru poet Mihai Eminescu

Poarta de serviciu a sanatoriului, care servea ca loc de acces pentru atelaje şi cai. În spatele acestei porţi s-ar fi produs agresiunea şi lovirea la cap, cu piatra, a poetului, de către tenorul nebun Petre Poenaru.

● Placa de marmură, fixată acum 25 de ani, pentru a marca momentul morţii poetului. Pe placă figurează data de 16 iunie, reluîndu-se o relatare din ziarul „Românul", din 16 iunie, care anunţa că în acea zi la ora 4, s-a stins din viaţă poetul. Ziarele erau însă antedatate pentru a fi citite în provincie în aceeaşi zi cu data de pe manşetă. Acest truc gazetăresc este întîlnit în presa românească pînă către anul 1930.

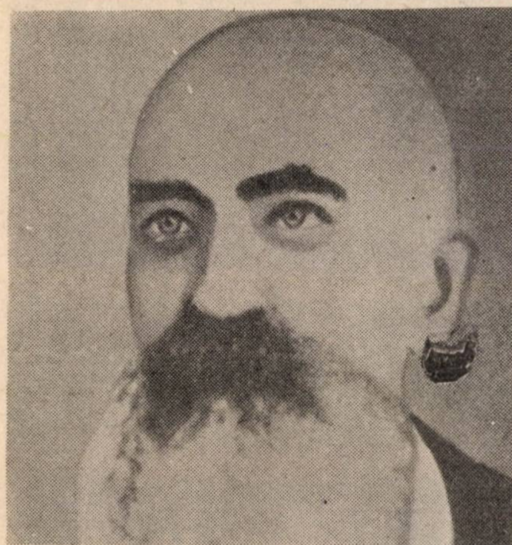
şi fiecare merse să se culce, sperînd că în garda din noaptea aceasta nu le va mai fi tulburată odihna.

A doua zi dimineaţa, doctorul Alexandru Sutzu, unul dintre respectabilii profesori de la medicină, proprietarul şi directorul sanatoriului de boli mintale, „Caritatea", din strada Plantelor, la vizită, avea să constate că are un nou pacient, de fapt un pacient pe care-l cunoştea dintr-o precedentă internare în sanatoriul său, ziaristul

Strada Plantelor nr. 11, casa în care la etaj, pînă în anii din urmă au locuit descedenţi ai familiei scriitorului Ioan Slavici. Imobilul care astăzi este mult prelungit în fundul curţii, se afla pe teritoriul sanatoriului.

Casa de la numărul 13, pavilionul central al sanatoriului de boli mintale Sutzu. Partea superioară de deasupra intrării principale s-a prăbușit la seismul din 1977. Construcția era deosebit de interesantă din punct de vedere arhitectural, avînd elemente comune cu imobilul de vizavi, de la numărul 12. care a fost și el proprietatea doctorului Sutzu și la un moment dat parte componentă a sanatoriului. ● Doctorul Alexandru Sutzu

și poetul Mihai Eminescu.

În urmă cu ani îl consultase și-l tratase de o o puternică depresie în urma căreia avusese loc un incident la Capșa.

„Eminescu păși pragul ospiciului îngîndurat și sobru la vorbire. Locurile acestea le mai văzuse, după cum cunoștea pe unii bolnavi și, firește, pe doctorul Șuțu, un bătrîn cu o barbă mare murdărită de tutun, putredă parcă, cu un mozolit nesuferit de gingii pustii", scrie G. Călinescu în „Viața lui Mihai Eminescu" (p. 337, E.P.L. — 1964).

Cine era profesorul Alexandru Sutzu și ce reprezenta el în acel moment pentru medicina românească ? Pentru început trebuie să spunem că era profesor de psihiatrie și medicină legală.

Pe atunci, cele două specialități medicale, cu mari interferențe între ele, erau predate de același cadru didactic. Ulterior, ele se vor separa și vor fi conduse de două celebrități : psihiatria de Alexandru Obregia și medicina legală de Mina Minovici, ambii profesori ducînd mai departe opera deschizătorului de drumuri care a fost Alexandru Sutzu.

Portretul călinescian este puțin prea expeditiv. Alexandru Sutzu, născut în 1837, avea, prin urmare, în 1889, 52 de ani. Era un bărbat cu un înalt prestigiu, mai ales dacă ținem seama că avea și o stare materială bună, moștenind domeniul pe care se întindea sanatoriul și multe alte case din jur, ceea ce făcea din acea parte a orașului un adevărat domeniu al său.

Profesorul Sutzu, era unul dintre redactorii „Gazetei medico-chirurgicale a spitalelor", unul dintre promotorii ideilor pozitive și materialiste, propagate în epocă începînd cu Claude Bernard și Littré.

În 1877, va publica în calitate de „medicu primaru în Spitalele Civile din Bucuresci", monografia „Alienatulu în fața societății și a sciintei", acordînd problemelor sociale ale psihiatriei un rol major, insistînd asupra atitudinii colectivității de-a lungul istoriei, față de bolnavul mintal și terminînd cu metodele de reintegrare în viața curentă a fostului alienat.

e se întîmplase cu poetul de la prima sa internare în sanatoriul din strada Plantelor ?

În 1883, avea loc un prim atac al situației sale psihice, conflictuale. Lucra la ziarul „Timpul" unde „spiritul și pana sa avuseseră destule ciocniri cu politicienii timpului și ai vremii". Deși lucra la organul de presă al conservatorilor, spiritul său dispus la polemică, îi încontra și pe liberali, dar și pe conservatori. Astfel sînt notate între altele ciocnirile sale cu liderul conservator, Alexandru Lahovary.

Opera sa publicistică structurată cu finețea omului de cultură, trecută prin filtrul culturii vaste și perspectivată de flerul vizionarului nu putea trece neobservată. Și, ca orice factor care nu convenea conducerii din acele timpuri, poetul a devenit „personna non grata".

Eminescu avea darul să-și atragă antipatii. Firea sa complexă, marea deschidere către universal îi dădeau totodată și o reținere față de anumite persoane, reușea ușor să-și creeze adversități.

Iată un episod din care marele poet nu putea ieși fără a i se adresa reproșuri.

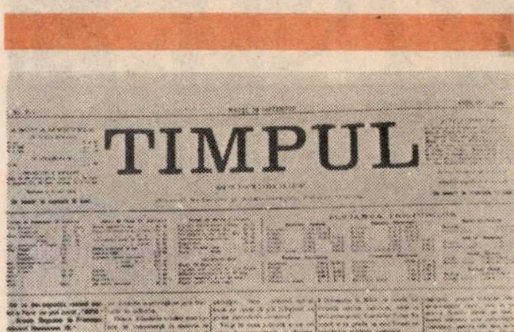
„Cu două zile înainte avusese loc ședința propriu-zisă a „Junimii", la care Caragiale îl revăzuse pe Candiano Popescu, șeful „republicii" de la Ploiești, poet atît de ajutat de Maiorescu, încît îi făcea toate onorurile, deși Eminescu nu putea să-l suporte. Chiar în însemnarea privind

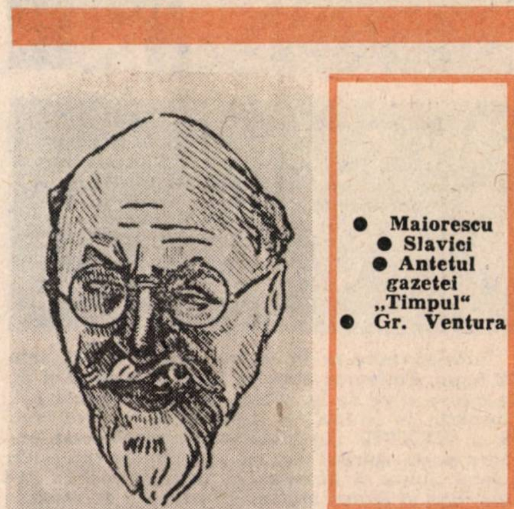
ședința din 25 noiembrie se menționează : Eminescu lipsea, din cauza lui Candiano. Cu alt prilej dînd de Candiano, Eminescu fugise". (I. Roman : „Caragiale", Ed. Tineretului, p. 102)
Un alt episod al neagreerii poetului de astă dată este cel referitor la perioada cînd angajat de V. Burlă să predea cursul de statistică, elevii organizează un soi de grevă, refuzînd în bloc să participe la orele sale, ceea ce va atîrna greu în balanța prelungirii mandatului său profesoral și va impieta nu numai asupra echilibrului său bugetar.
Poate tot aici trebuie să conotăm și cauza disensiunii cu actorul nebun, tenorul P. Poenaru, care-l va lovi cu o piatră și-i va produce un traumatism cranio-cerebral.
Fără discuție atitudinea sa în societate și în presă îi va atrage nenumărate antipatii politice, unele izvorîte și din invidia unora față de capacitatea sa cu totul remarcabilă de a interpreta și a scrie despre evenimentele politice ale zilei.
Chiar un titlu cum este acela al articolului „Patologia societății noastre", „Timpul" — 4 ianuarie 1881, impune atenția ca să nu mai vorbim de imaginea a doi politicieni de marcă ai vremii : D. Brătianu și I. Brătianu, portretizați acidulat în articolul „D. Dimitrie Brătianu sosește...", apărut în „Timpul" din 10 aprilie 1881.

crie G. Călinescu în celebra-i monografie la pag. 306 (ed. a IV) : „Eminescu își dădu numaidecît seama că durerile sale erau un ecou stins al suferințelor obștești, că acestea fuseseră pricinuite de deșănțarea demagogică a liberalilor, care sărăciseră țara cu reformele lor, și cum regele era simbolul noilor stări de lucruri, față de patriarhalitatea vechilor domni săraci, relația se impunea, putem spune, de la sine : regele trebuia împușcat. Poetul se duse, așadar, la cafeneau Capșa și încercă, vociferînd din ce în ce mai tare, să convingă de acest silogism impecabil pe d-na Capșa, care ședea — înspăimîntată, ca orice burgheză — la casă. Apoi scoase revolverul din buzunar, hotărît să se ție de cuvînt. Gr. Ventura, care se afla acolo, se arătă numaidecît cucerit de această idee și propuse poetului să meargă împreună cu trăsura la Cotroceni, unde, desigur, regele nu se găsea".
Autorul dramatic și compozitorul Grigore Ventura (1840—1902) va juca în acea seară în „scena" de la Capșa un rol de compoziție, pentru a-l scoate pe poet din aglomerația renumitei cafenele unde, desigur, panica va fi fost fără margini în acele clipe. Momentul este crucial pentru sănătatea poetului, dar și pentru a se face public dezechilibrul său psihic.
Studiindu-se conjunctura politică și presa vremii se pot găsi elemente suficiente pentru eminescologi și politologi de a plasa momentul în cadrul frămîntărilor din epocă.
Cert este că, în 1880, Eminescu îl amenințase cu pistolul pe Caragiale, care, cînd avea să audă în 1883, aflat în vizită la Maiorescu, știrea, va vărsa lacrimi și va privi cu compasiune soarta tristă a poetului.
Marți 28 iunie 1883, la orele șase dimineața d-na Slavici îi anunță lui Maiorescu îmbolnăvirea lui Eminescu, cerînd urgenta lui îndepărtare din casa ei, unde stătea în gazdă : „Eminescu a înnebunit, vă rog faceți ceva, să mă scap de el, căci e foarte rău". Inconștient, bolnavul făcea cel dintîi drum spre Maiorescu. Chiar în starea sa anormală se ducea la acela care i-a fost călăuză în viața spirituală și nemărginit sprijin în cea materială.
„Pe la orele zece Eminescu a venit la noi... A binecuvîntat cu ochii ațintiți în zid pe nevasta și pe fiica mea, iar pe mine m'a strîns în brațe tremurînd în toată firea". (I.E. Torouțiu, „Studii și documente literare", IV, 184).

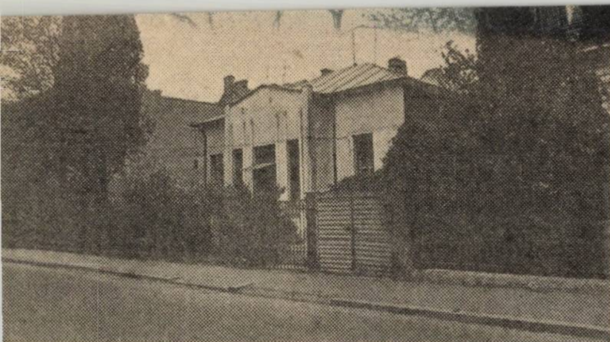

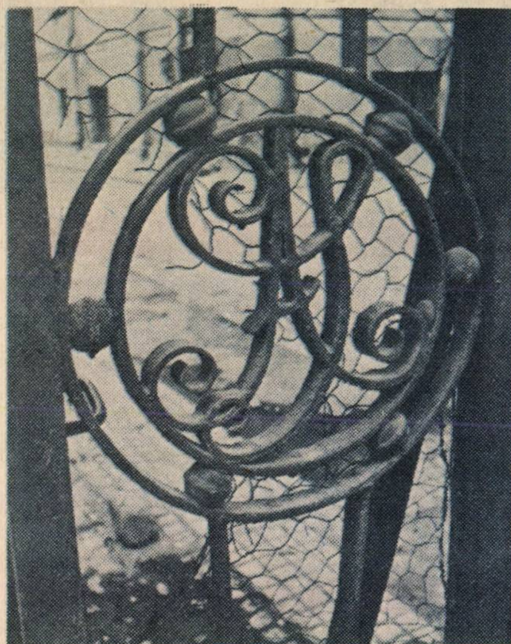

TIMPUL

● Maiorescu ● Slavici ● Antetul gazetei „Timpul" ● Gr. Ventura

● Clădirea pavilionului central. Fotografie din lateral. Se observă, parţial, în dreapta, faţada imobilului construit ulterior pe fostul teritoriu al sanatoriului, de proprietarul Marin Ionescu, care concesionase profesorului Sutzu perechea sa de case, de la actualul număr 15. ● Un detaliu : Iniţialele A. S. (Alexandru Sutzu), înscrise pe gardul sanatoriului, prin elemente de fier forjat.

Îmbolnăvindu-se în timpul nopţii de 27 spre 28 iunie, Eminescu avusese în dimineaţa zilei de 28 cîteva clipe de luciditate şi aşa cum arată I.E. Torouţiu în Studii şi documente literare, vol. 6, p. XXXVIII „în lupta întunericului care cobora peste spiritul său cu seninătatea copleşită, poetul putea să desluşească îngrozit sosirea catastrofei şi atunci minat de instinctul de conservare, a grăbit spre doctorul său sufletesc Titu Maiorescu să i se arate, să-l vază şi să judece el ce e de făcut".

„Am închiriat la sanatoriul Şuţu pe socoteala mea o odaie pentru Eminescu, 300 de franci pe lună.... Veni apoi Caragiale la dejun la noi şi aflînd toate despre Eminescu începu să plîngă" (I.E. Torouţiu — „Studii şi documente literare", IV, 185).

evenind la momentul „Capşa", trebuie să arătăm că Grigore Ventura, spune acesta, îl scoate binişor pe poet din local şi sub pretextul deplasării la palatul din Cotroceni, îl abate pe la baia lui Mitraszewski, din strada Poliţiei nr. 4, din nou sinistră asociere (aflată pe malul opus al Dîmboviţei, faţă în faţă cu actualul Minister al Sănătăţii). Baia îi face bine poetului care zăboveşte „sub curgerea eternă a robinetelor" şi comisarul C.N. Nicolescu de la secţia 18, însoţit de cîţiva cunoscuţi ai poetului, sparge uşa (!!!) scoţîndu-l pe poet din starea de euforie generată de efectul hidroterapic şi-l „readuc la suferinţi".

Ziarele vor scrie despre acest episod, care vine ca o mană cerească pentru presa de scandal. Acesta este un moment prielnic pentru schimbarea din funcţia de director al ziarului „Timpul" a poetului. O ştire laconică anunţa : „D-l Mihail Eminescu, redactorul ziarului Timpul a înnebunit. D-l Paleologu va lua direcţiunea suszisului ziar". La toate acestea se mai adaugă şi malefica epigramă macedonskiană.

Oricum, de la baia lui Mitraszewski din strada Poliţiei, tot sub escorta poliţiei Eminescu fu condus la sanatoriul lui Sutzu.

Suferinţa poetului începuse cu mai mult timp în urmă. Avea stări de depresie, melancolie, vroia să se izoleze cu gîndurile sale, vroia să fugă de semeni.

Al. Vlahuţă în „Amintiri despre Eminescu" relua un dialog cu poetul :

— „Uf, nu mai pot, nu mai pot, — se plîngea cîteodată vreunui prieten — aş vrea să mă duc undeva la ţară, să mă odihnesc vr-o două săptămîni...

— Dar unde să mă duc ? Cu ce să mă duc ? Pe cine să las în locul meu ?"...

Pentru că aşa cum scria Călinescu : „„nemîncat sau nedormit el sosea la redacţie cu mare punctualitate, pentru că, lipsit de griji de sine, era de o conştiinciozitate profesională inalterată !" Poetul se simţea încă de la o vîrstă mai tînără un om abandonat, un părăsit, „ein aufgegebener Mensch". Oricum, la solicitarea nervoasă la care era supus atunci cînd studia sau cînd scria se adăugau şi o serie de escapade nocturne cu amici, episoade care vor cauza mari neplăceri sănătăţii sale, mai ales în ultima perioadă de viaţă. La toate acestea se mai adăuga şi faptul că se neglija voit pe sine ca şi condiţiile materiale mai întotdeauna precare nu-i permiteau luxul de a se îngriji aşa cum trebuia.

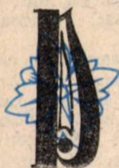
Adresîndu-se la 26 02 1874 din Charlottenburg lui Titu Maiorescu, Eminescu va scrie : „Stimate domn, o paralizie a mîinii mele drepte mi-a impus nepoliteţea involuntară, de a nu vă putea răspunde mai curînd" (I. E. Torouţiu, „Studii şi documente literare" ; IV, 106). O simplă scuză şi un motiv abil găsit sau un simptom al unei boli care începe să se instaleze ? Posibil cea de a doua alternativă.

Revenim la sursa călinesciană în legătură cu prima sa spitalizare : „Deoarece şederea la sanatoriul „Caritas", unde-l tratase cu cloral, morfină, vezicătoare, băi ale membrelor inferioare, nu folosi lui Eminescu, Maiorescu puse la cale, în toamnă, cînd se întoarse din străinătate, trimiterea lui la Viena, în sanatoriul doctorului

Obersteiner de la Wien-Döbling unde fusese internat și Lenau".

Perioada petrecută la sanatoriul vienez condus de Obersteiner și Leidesdorf s-a scurs de la 2 noiembrie 1883 la 3 februarie 1884, în acest timp poetul făcînd lecturi din Hebell pe care Obersteiner i le recomandase, autor pe care el însuși îl agrea din timpul studiilor efectuate cu mai bine de un deceniu mai înainte.

Semnificativ din punct de vedere al complexității conjuncturale a bolii eminesciene rămîn rîndurile psihiatrului vienez adresate lui Titu Maiorescu, la o săptămînă de la externarea pacientului său român : „ar fi bine dacă s-ar găsi cineva care să se ducă cu d-l Eminescu pe cîtva timp în Italia bunăoară, deoarece întoarcerea sa în țară din diferite puncte de vedere nu se poate încă recomanda"... (I. Torouțiu, „St. ., doc. lit.", vol IV, p. 175).

e ce îl trimiseseră totuși pe Eminescu la Viena ? Pentru că studiase acolo, s-ar putea crede. De ce nu a fost trimis la Paris, marea majoritate a profesorilor români avînd cultură medicală franceză și la Paris existînd în momentul respectiv cel puțin doi mari șefi de școală în domeniul patologiei nervoase. De asemenea, mai toate familiile cu posibilități se tratau în Franța sau în Anglia și mai puțin în Germania și Austro-Ungaria. De ce totuși s-a preferat varianta aceasta este dificil de precizat astăzi. Oricum, se pot ridica o serie de semne de întrebare.

De altfel, după aceste internări vor mai urma și altele. Cea de la mînăstirea Neamț, unde funcționa o secție de boli de nervi, depinzînd de Spitalul Sfîntu Spiridon din Iași. Apoi o treeere pe la Sfîntu Spiridon, dar de data aceasta pentru o fractură la picior, o fugitivă vizită la Mărcuța și apoi acel sfîrșit tragic de la Institutul doctorului Sutzu. Ca intermezzo, curele balneare de la Lacu Sărat, Andrejevski, Liman — 1885 de lîngă Odessa, Repedea de lîngă Iași — 1886 și Hall (1887) făcute la diferitele recomandări, oricum mai puțin notabile decît recluziunile din ospicii.

În legătură cu etapa nemțeană a internărilor, Panait Zosin, pentru o scurtă perioadă medic șef al așezămîntului spitalicesc de la Mînăstirea Neamț (1903), a reluat povestirea unui bătrîn paznic, în care este vorba despre un Eminescu furios, supus la dușuri reci, lovindu-se cu capul de pereți.

Două alte mărturii, ale memorialistului Rudolf Suțu și ale administratorului așezămîntului L. Onicescu nu au reușit să neutralizeze aspectul stării de sănătate mintală a poetului cu toate că ambii prezintă un bolnav Eminescu trist și melancolic, liniștit între furioși, care ieșea din mînăstire pentru a face plimbări prin satele din jur, întocmind chiar o perioadă actele contabile ale coloniei.

Patografia eminesciană a suscitat un oarecare interes după 1900, cînd poezia sa a început să fie din ce în ce mai cunoscută și bineînțeles mai apreciată. Este de la sine înțeles că personalitatea uriașă a celui care s-a constituit în titanul poeziei românești a condus la studierea în amănunțime nu numai a operei ci și a vieții sale inclusiv a momentelor în care poetul a fost spitalizat.

Este, desigur, foarte greu astăzi să aducem elemente cu desăvîrșire noi în ceea ce privește

Strada Plantelor numărul 12, un imobil care și-a păstrat stilul de epocă.

boala lui Eminescu. Putem însă aduce o serie de precizări prin deducții logice care, ca și în cazul stabilirii paternității unor texte eminesciene, vin să pună oarecare ordine în respectiva privință sau ridică pur și simplu noi semne de întrebare, adîncind și mai mult necunoscutul.

În primul rînd problema bolii și a tratamentului în sine la care poetul a fost supus.

S-a pus problema moștenirii ereditare a terenului familial susceptibil pentru îmbolnăvirile prin boli de nervi, întrucît în familia sa au fost cazuri de sinucidere, ca urmare a unor dezechilibre nervoase.

xistă nenumărate puncte în suspensie asupra acestei ultime perioade din viața poetului. Tot felul de descrieri ale semnelor bolii care trădează o decrepitudine fizică însoțită de alterări psihice cu totul și cu totul remarcabile.

În primul rînd faptul că într-un asemenea lăcaș de sănătate bolnavii erau tratați ca niște deținuți, erau ținuți în camere cu gratii la ferestre, în condiții precare de confort și igienă încît un asemenea loc de izolare semăna mai degrabă cu o detenție privativă de libertate decît cu o spitalizare în scopuri sanogenetice. Și dacă mai adăugăm intervenția poliției care-l aduce pe poet, totul seamănă mai mult cu o arestare decît cu o internare într-un lăcaș de sănătate.

Poetul iberic Antonio Machado încearcă la începutul secolului nostru o frescă a unui asemenea lăcaș, care cam pe toate meridianele arăta destul de asemănător, așa cum o ilustrează poezia „Ospiciul", din volumul „Cîmpurile Castiliei". „E-ospiciul, depărtatul ospiciu izolat, / Castelul în ruină unde cu mii de glasuri, / sosesc lăstunii, vara, durîndu-și cuib smălțat / și-n nopțile de iarnă țin ciorile taifasuri. // Cu fața-n miazănoapte, cu două turnuri mari / de fostă fortăreață, sordidul edificiu / cu țigle înnegrite de timp, cu zid murdar. / e-un colț de umbră veșnic și trist. Vechiul ospiciu // Pe cînd din cerul vînăt lucește-un soare pal / pe luncile-nghețate și-n crîng, cînd ziua scade, / la un geam mic se-arată umil, maniacal, / cîteva fete stinse, mirate și bolnave." (trad. Aurel Rău) (E.P.L.U., București, 1964, p. 111).

Eminescu însuși, anticipînd cu patru ani momentul primei recluziuni 28 iunie — 15 august

1883, de la sanatoriul Sutzu scrie în poezia „Pe aceeaşi ulicioară".

„Pe aceeaşi ulicioară
Bate luna în fereşti,
Iară tu de după gratii
Vecinic nu te mai ivești —!"

Bolnavilor li se administrau şocuri hidroterapice, băi calde şi reci, erau bătuţi cu rufa udă etc., etc., în cazul său insistîndu-se pe medicaţia mercurială.

Este sugestiv că în al X-lea volum, din ciclul „Zăpezile de-acum un veac", „Ieşirea la mare", Paul Anghel aminteşte despre sanatoriul din strada Plantelor. „Pentru alienaţi, în oraş, există doar aşezămîntul doctorului Şuţu, un ospiciu pentru elite, deşi alienaţii erau cu mult mai numeroşi. În faţa acestei situaţii, nebunii de alte naţii au început să fie îndrumaţi către aşezămîntul popular de la Mărcuţa, fostă mînăstire, ca să fie puşi sub pază".

Gardul de pe vremea sanatoriului. Feronerie bogat ornamentată, păstrînd şi patru însemne cu siglele proprietarului.

Mai interesant este faptul că autorul marelui ciclu romanesc face o descriere veridică a unui ospiciu bucureştean din acea vreme şi a tratamentului la care erau supuşi internaţii. Este vorba de ospiciul de la Mărcuţa, pe unde a trecut şi poetul.

„— E adevărat că pacienţii sînt bătuţi ?...

— Cine v-a spus ? s-a repezit Pavelescu.

Doctorul Jean Ioan îşi păstrase calmul. A tuşit şi a intervenit doctoral :

— Vă referiţi la tratamentul cu şocuri ?... E un metod admis internaţional. Şi amănunţind : Se aplică şocuri calde, şocuri reci sau şocuri dure... Desigur, procedeul e vechi, poate să pară învechit, poate chiar un procedeu babilonic. Nu se cunoaşte însă alt metod...

— Dar de ce ?

— Cum de ce ? a sărit Pavelescu, revenindu-şi în fire. Dar, Alteţă, nebunii văd îndeobşte altceva decît ceea ce există. Şi atunci ei sînt aduşi treptat la realităţi.

— Cu sila ?

— Uneori şi cu sila, a precizat, Jean Ioan. Uneori însă ei nu se împacă nici cu lumea din interiorul lor...

— Şi atunci ?

— ...le dăm ceaiuri somnifere. Şi oftînd : Cum să-i readuci în prezent ?

Mai departe, doctorul Jean Ioan i-a prezentat doamnei o doctă expunere despre spectrul maladiilor, despre cazurile aflate la Mărcuţa — în similitudine cu alte cazuri din străinătate, ajungînd bineînţeles şi la principala izbîndă a aşezămîntului de sănătate mintală, acel : „Albumu photographicu", care stătea pe masă".

Oricum medicaţia mercurială administrată pentru combaterea infecţiei luetice pe care o contactase probabil pe vremea studenţiei şi pe care n-o tratase în nici un fel la început, a dus la un supradozaj care i-a dăunat enorm. Se ştie astăzi cu precizie că mercurul poate da îmbolnăviri grave la cei ce-l manipulează şi cu atît mai mult în cazul cînd el se administrează în medicaţie.

Depunerea mercurului se face cu precădere în creier de unde se elimină extrem de lent. Se mai poate acumula în rinichi, ficat, mucoasa tubului digestiv, glande salivare.

Este interesant de arătat că intoxicaţia cronică cu compuşi mercuriali se manifestă prin sindrom astenic, caracterizat prin astenie, fatigabilitate, cefalee, diminuarea memoriei, imposibilitatea de concentrare, vertij. Sindromul nervos cuprinde parestezii linguale, ale buzelor şi membrelor, după care se manifestă semnele caracteristice de ataxie, manifestată prin dizartrie, disfagie, mişcări necoordonate ale membrelor superioare şi inferioare, îngustarea cîmpului vizual, diminuarea auzului, mirosului, mergînd pînă la anosmie. Renal se manifestă poliurie, pierdere ponderală rapidă. Se descrie şi incontinenţă sfincteriană, stare confuzională, stupoare. *)

Chiar astăzi, la 100 de ani de la acest accident de medicaţie, 1/3 din cazurile cu intoxicaţie mercurială au sfîrşit letal.

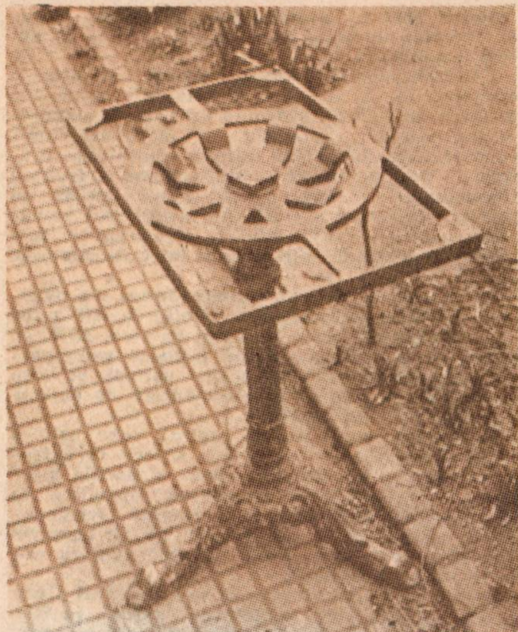

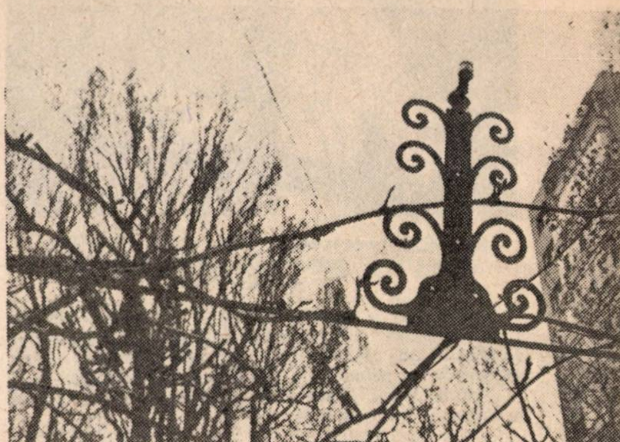
Nu trebuie să uităm că Eminescu a fost oarecum părăsit în spital. Oricum grija Harietei, cea care totdeauna a fost alături şi care de altfel s-a stins la un interval extrem de mic după poet, nu s-a putut exercita asupra sa, deoarece în acea perioadă era bolnavă la Botoşani.

Nu putem să nu amintim că Eminescu a avut doi fraţi medici. Şerban (născut în 1841) studiase la Cernăuţi ca mai toţi fraţii şi avusese aceleaşi metehne ca şi ei, corigenţe, studii neterminate, repetenţie, dar aşa cum spune Călinescu, nu poate fi vorba de o „inaptitudine la studii" ci de o „recalcitranţă la ordine" aşa că tatăl, Gheorghe Eminovici, îl trimite pe Şerban la Viena şi apoi în Bavaria la Erlangen. Dacă în 1870, pe primăvară, cînd ar fi adus pe Eminescu bolnav la Ipotesti, se întorcea de la studii, înseamnă că le sfîrşise destul de tîrziu ; la 29 de ani, aşa cum afirmă acelaşi biograf.

În 1873, —74, Eminescu, aflat la Berlin, scrie despre relaţiile cu fratele său : „Pe Şerban îl văd rar, căci şade foarte departe de mine". Şerban suferind de t.b.c. dădea semne de alienaţie şi este internat în spitalul „Charité", culmea ironiei, tot acelaşi nume Caritatea, pentru „Brustkrankheit" cu semne „von Geistesaberration" unde se stinge la 29 noiembrie 1874, „um zwei ein halb Uhr".

*) Manual de patologie profesională (vol. II), sub redacţia T. Niculescu, p. 241—244)

Trepied de jardinieră din epocă. ● Element decorativ din fier forjat, recuperat din partea distrusă de seism a clădirii principale.

Ilie (n. la 1 iulie 1846) urmează același destin școlar cernăuțean al Emineștilor, apoi școala lui Davila la secția militară și moare ca intern la spitalul Colentina, îmbolnăvindu-se de tifos exantematic în iarna 1862 sau 1863, nu în Spitalul Militar ci chiar în incinta Spitalului Colentina, unde se găseau pavilioane de infecțioase. Cunoscîndu-se regimul sever al internilor este cît se poate de plauzibil ca Ilie să fi contractat îmbolnăvirea chiar în spitalul unde își efectua stagiul și nu la Spitalul Militar care nu avea secție de contagioase.

De altfel, chiar Eminescu avea o cultură medicală temeinică. Astfel, la Viena el frecventează cursurile de anatomie descriptivă ale lui Hyrtl, de fiziologie ale lui E. Brücke (care a fost de altfel profesorul lui E. Freud, pe care l-a influențat) cu șase ani mai tînăr decît poetul,

Fundalul curții cu numărul 13. În plan îndepărtat se află corpul de case care străjuiau în spate sanatoriul.

sau Gatscher de medicină legală, luînd parte chiar și la lecții practice, la disecții.

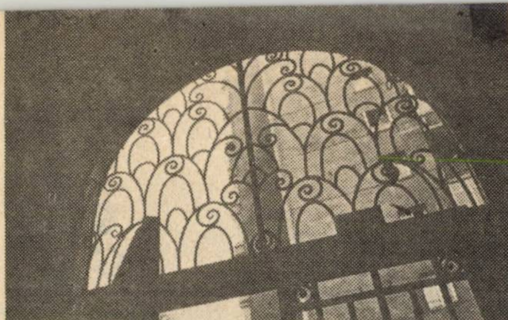
La Berlin, el va frecventa cursurile de fiziologie generală ale lui E. du Bois-Reymond, H. Munk, neurofiziologie și ale altui medic și fizician H. von Helmholz, specialist recunoscut în fiziologia organelor de simț. Mai mult, chiar filozoful său preferat, A. Schopenhauer, poseda o vastă cultură biologică, filozoful german însuși urmînd un an studii medicale.

Profesorul Sutzu își examina cu aceeași atenție pacienții in fiecare zi, uneori venea și după-amiaza la contra vizită.

Al. Vlahuță relatează ultima vizită la sanatoriu din primăvara lui 1889. „...era așa prin martie — m-am dus intr-o zi să văd pe Eminescu la ospiciul din strada Plantelor, unde era de curînd internat. M-a cunoscut și i-a părut bine cînd m-a văzut. (...) M-a intrebat de prieteni căindu-i și vorbind de ei cu milă, ca de niște oameni pierduți sau foarte nenorociți. Arăta pentru unele lucruri de nimic un interes și o mirare exagerată. Privirea ii era dusă, obrajii palizi și căzuți, glasul tărăgănat și somnoros. Avea mai mult aerul unui om ostenit din cale afară. Îmi spuse, cu un ton important, despre un plan al lui de reorganizare socială, la care se gîndește și care-i dă nopți de insomnie și dureri de cap ucigătoare".

Dr. Sutzu îi acorda lui Eminescu o atenție deosebită, dar ii continua tratamentul mercurial cu toate că-și dădea seama că poetul se află intr-un declin total și prăpădul decăderii sale fizice și spirituale nu va întîrzia să se declanșeze. Oricum, ii mai acordă o perioadă de viață așa cum rezultă dintr-o relatare din presa vremii, amintind insă de o boală accidentală care i-ar putea grăbi sfirșitul.

Element de feronerie din poarta imobilului (partea superioară) (Str. Plantelor nr. 9).

Astfel în „Naţionalul" din 28 mai 1889 pe prima pagină, sub semnătura prin iniţialele A.B., întîlnim un articol intitulat „Eminescu", care cuprinde o relatare a profesorului Sutzu.

„Boala lui e incurabilă. Astăzi nu mai e nici o nădejde de vindecat.

— Ce curios lucru ! — îmi spunea d. doctor Suţu care-l îngrijeşte, toţi poeţii cei mari ai ţării sînt loviţi de boala asta. Eliade, Bolliac, Gr. Alexandrescu, toţi au fost victimele ei... Dar e pozitiv că bietul Eminescu e victima unei prea mari frămîntări intelectuale. Astăzi cînd e nebun şi tot se vede intr-însul cit a cetit.

Dacă nu va muri de vreo boală accidentală, de vreo pneumonie sau cine ştie de ce alt, apoi are să sfîrşească printr-un ramolisment total. Din ce în ce pierde memoria, ideile-i devin confuse, aşa că deja nu-şi mai aduce aminte de fapte mai recente. Incoherenţa-n vorbă dovedeşte că o parte a creerului e deja în stare de ramolisment şi actuala boală progresînd, va veni o vreme cînd nu-şi va mai aduce aminte de nimic, nu va mai avea nici o idee, absolut niciuna".

Şi acel fapt accidental poate fi pus pe seama traumatismului cranio-central suferit de poet, de pe urma lovirii cu o piatră, din alte surse cu o cărămidă sau chiar cu o scîndură, după unele surse în curtea sanatoriului lîngă poarta de serviciu, adică în apropierea porţii care se găseşte astăzi pe strada Plantelor la nr. 9, după alte surse pe stradă la intretăierea cu strada Sfîntu Ştefan sau undeva în apropierea Izvorului Rece, de către un alt alienat, fost actor de mina a şaptea, Petre Poenaru, care-i cauzează poetului o suplimentară suferinţă.

Doctorul Sutzu parcă intuia un episod accidental în evoluţia pacientului său cînd declara : „Va veni un moment cînd Eminescu nu va mai cugeta nimic, nu va mai putea vorbi nimic şi va cădea intr-o prostraţie completă, care ii va lua darul graiului. Atunci nici nu se va mai plimba.

Dacă boala işi va urma cursul regulat, va mai putea trăi vreo trei ani, numai un caz accidental ar putea aduce o congestie cerebrală şi să-l trăsnească pe loc.

Dar acum starea sănătăţii sale nu permite în nici un chip să ne fie teamă de un sfîrşit apropiat". Şi totuşi !...

Cei mai mulţi cercetători socotesc că episodul s-a petrecut în curte lîngă această poartă secundară care serveşte drept cale de acces astăzi imobilului de la numărul 9.

Pe clădirea de la nr. 9, de pe strada Plantelor se află o placă comemorativă din marmură pe care stă scris : „În acest loc s-a aflat sanatoriul „Caritatea" unde a încetat din viaţă, la 16 iunie 1889, marele poet român Mihai Eminescu".

După părerea noastră însă sanatoriul Sutzu se întindea de la actualul număr 9 pînă la actualul număr 15.

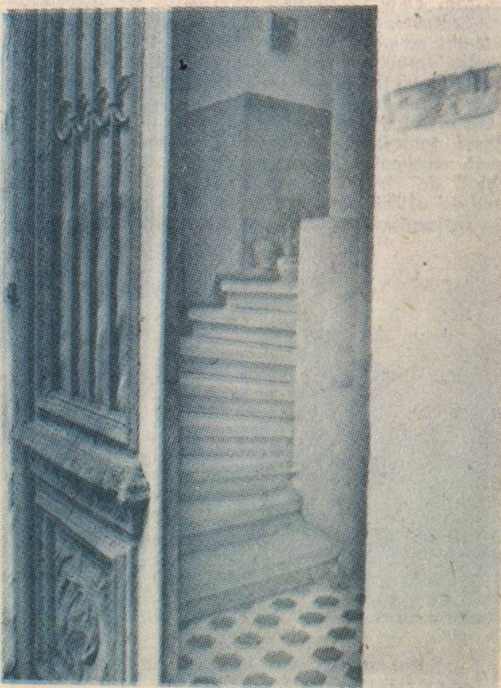
Clădirea administrativă, centrală se afla la numărul 13. În dreapta se află la numărul 15 un corp de clădire alcătuind un rînd de camere-salon, care se prelungeau pînă în fundul curţii, care corespunde astăzi intrării Mîntuleasa. Casele au în faţă cîteva trepte, coloane şi fronton triunghiular. Înspre fundul curţii există un geamlic (element specific de arhitectură românească de sec. XIX), adică o prispă-culoar acoperită cu geamuri, din care se intra în camerele spital.

Între acest corp şi pavilionul central s-a interpus o clădire impunătoare cu etaj în stil baroc tîrziu construită, cam la sfîrşit de secol XIX, cu o orientare ciudată, avînd intrarea principală nu spre stradă cum ar fi fost normal, ci spre curte, faţă în faţă cu casele modeste, cu chiliile salon ale fostului sanatoriu.

În spatele pavilionului central, care este o clădire impunătoare şi care a suferit la cutremurul din 4 martie 1977, prin dispariţia porţiunii superioare şi a elementelor specifice de ornamentaţie arhitecturală, restaurată sui-generis de icralul de sector, se află un alt corp de case care completa careul, de asemenea cu camere pentru internaţi.

În faţa pavilionului central se află astăzi aleea pavată cu dale mici mozaicate, gardul de fier forjat poartă elementele originale inclusiv iniţialele A.S. şi, surpriză, doi suporţi din fontă sprijiniţi pe trepied, servind cîndva unor jardiniere, odihnesc ca martori tăcuţi ai monumentului din mica grădină.

În stînga, la nr. 11, se află casa în care a locuit Slavici şi care era ca o enclavă în curtea

Cele cîteva trepte din holul pavilionului central.

sanatoriului. Actualmente clădirea este cu mult mai lungă decît inițial, în timp ce la nr. 9 se află o altă poartă — care o bănuim a fi fost cea secundară și probabil că aici să fi fost și locul de depozitare al deșeurilor. Există un ancadrament al vechii curți cu camere salon, iar către numărul 7, probabil să fi fost grajdurile în care se găseau trăsura medicului șef, o căruță de alimente, furgonul pentru decedații care erau duși la necropsie, caii și probabil alte atelaje pentru utilizări diverse.

Tot la numărul 9 se află o clădire renovată pe care se află placa memorială. Deci, curtea era simetric închisă față de pavilionul central, cel puțin astăzi ea este închisă pe mai bine de trei sferturi din lungimea ei, alcătuind un „U" întrerupt doar la numărul 15, unde clădirile de pe margine s-au demolat, la tăierea aleii Mântuleasa sau s-au degradat, sau pur și simplu nu au apucat a fi construite. Oricum, ni se pare mai normal ca placa să existe pe gardul sau clădirea fostului pavilion central, deoarece nu există indicii că Eminescu ar fi locuit în această clădire, în care dacă era destinată sanatoriului locuiau bolnavi mai cu stare, și bineînțeles mai puțini pacienți decît în numeroasele camere cu ieșire directă în curte.

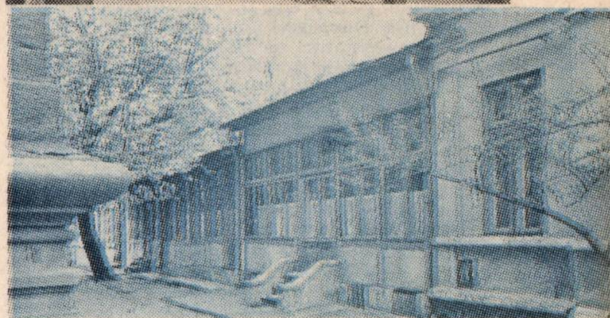

ert este că traumatismul nu a putut să nu accentueze starea pacientului, grăbindu-i fără îndoială sfîrșitul. A fost totuși un traumatism cranio-cerebral suferit înaintea decesului cu circa 20 de zile. Se citează părerea doctorului V. Vineș din 1931, care scria „Cum se vede, moartea lui Eminescu nu este datorită traumatismului cranian care se vindecase, ci este consecința unei endocardite mai vechi". O afirmație făcută la 42 de ani după eveniment. Dar alta era părerea medicilor în urmă cu o sută de ani, cu cincizeci de ani și astăzi în legătură cu traumatismele cerebrale. Astfel în ultimul timp este cunoscut faptul că multe traumatisme de acest gen pot rămîne o perioadă scurtă 3—30 zile „mute" din punct de vedere clinic, existînd ceea ce se numește „frei-intervall", marcînd la un anumit număr de zile, între care există și cel de 21 de zile, complicații severe.

Eminescu se prăpădește în dimineața zilei de joi 15 iunie 1884, în zorii zilei, dată care este astăzi acceptată. Miercuri seară, pe 14 iunie, la contravizită, probabil, văzîndu-l pe profesorul Sutzu, se plînge de dureri puternice în trup. Cere un pahar cu lapte și către orele 3—4 dimineața suferă un atac de cord care-i este fatal. Chiar în dimineața aceleiași zile cadavrul său a fost transportat la Spitalul Brîncovenesc pentru autopsie, sanatoriul neavînd serviciu de necropsie, unde cîntărindu-i-se creierul în stare de ramoliție s-a constatat că are 1 495 grame, ceea ce a permis compararea cu cel al lui Fr. Schiller. Este de la sine înțeles că nu greutatea contează ci numărul circumvoluțiunilor, al plicaturilor scoarței cerebrale. Oricum, omul actual are circa 17 miliarde de celule, din care în cursul unei vieți nu sînt utilizate mai mult de 2—3 miliarde, chiar în cazul unei activități intelectuale. Probabil creierul eminescian va fi utilizat în scurta sa existență un număr considerabil mai mare de celule corticale.

Există aici un moment ce trebuie analizat. Necropsia are loc în amfiteatrul Spitalul Brîn-

Casa cu numărul 15, care a aparținut lui Marin Ionescu, ridicată la 1883, așa cum este scris pe fronton, alături de inițialele proprietarului, M. I. ● Aceeași clădire fotografiată de la poartă. În stînga se observă clădirea ridicată după desființarea sanatoriului. ● Continuare a imobilului de la numărul 15. Se poate observa un element specific de arhitectură românească, pridvorul cu geamlîc, făcînd legătura între diferitele încăperi, a căror destinație era aceea de saloane cu paturi. Aici ar fi locul unde a fost internat Eminescu. ● Partea din spate a aceluiași imobil, care a suferit modernizări, dar la care se poate observa cu ușurință structura camerei-salon, separată, ceea ce permite izolarea și inspectarea directă din curte, fără accesul prin alte încăperi.

covenesc, în prezența unor cunoscuți, dintre care nu putea lipsi fără discuție medicul Ștefan Kremnitz, cumnatul lui Titu Maiorescu. Necropsia a fost făcută sub supravegherea lui Al. Sutzu și a doctorului Alexeanu. Creierul a fost trimis la solicitarea lui Victor Babeș la Institutul de patologie și bacteriologie condus de acesta și încredințat preparatorului său de la secția I, Gh. Marinescu. Autopsia s-a efectuat, probabil, vineri dimineață, pentru că abia pe urmă creierul să fie trimis la Institutul de pe Chei, unde probabil a ajuns vineri spre prînz. Sîmbăta era o zi în care nu se prea trecea pe la spital și în care se rezolvau de regulă doar cazurile urgente, și se prea poate ca Gh. Marinescu să nu fi trecut pe la Institut, mai ales că el era ocupat și cu pregătirile pentru plecarea sa la specializare la Paris. Dealtfel, în seara zilei de 20 iulie 1889, Gh. Marinescu, președintele Societăților Studenților în Medicină din București, pleca la Paris, pentru serbarea inaugurării clădirii celei noi a Sorbonei, iar pe de altă parte pentru a lucra în clinica lui Charcot de la Sâlpetrière.

Profesorul Babeș era aproape în fiecare zi la spitalele din București : la Filantropia, la Colțea, la Brîncovenesc, la Mărcuța, la Pantelimon, iar Gh. Marinescu îl însoțea la autopsii, așa că se poate să nu fi ajuns în acea zi pe la Institut și pentru că nu prea știa cine era poetul nu-și programase timp pentru studiul creierului. Altfel nu se explică în cazul acestui om care va deveni un mare savant și care va face cu pasiune și scrupulozitate cercetare științifică.

Creierul, cu toate că a fost trimis într-un recipient de sticlă, se pare că a stat pe pervazul ferestrei laboratorului pînă luni dimineață cînd prețiosul țesut fiind compromis a trebuit să fie aruncat la gunoi. De fapt și creierul acelei minți fără egal, a lui Talleyrand, a fost aruncat la canal de un servitor. Motivația „căldurei celei mari" nu rezistă, deoarece în ziua înmormîntării, deci a doua zi, sîmbătă 17 iunie, la orele 6 a plouat mărunt, „pica din cerul peste tot acoperit de nouri". Dacă ar fi fost o zi extrem de călduroasă, ar fi fost o aversă și nicidecum o ploaie măruntă, ceea ce denotă că ziua întreagă fusese cu un cer acoperit și probabil destul de răcoroasă. Deci, o mică nepotrivire, în motivația meteorologică servind drept scuză. Desigur, creierul lăsat la întîmplare s-a descompus, cu atît mai mult cu cît poetul avea un ramolisment care deja alterase calitățile acestui țesut, cel mai fin din structura corpului uman.

Fostul grajd al casei Economu, de la numărul 4, înfrumusețat cu o pictură murală (de jur împrejurul foișorului, sub streașină). Casa Economu, construită la 1891, are interioare pictate de Eichel și a fost chiar subiectul unui film T.V., realizat de Maria Preduț.

Casă în care a locuit Eminescu în strada Segmentului

Deci, creierul nu a fost studiat decît într-o primă aproximație de Sutzu și de secundul său Alexeanu, considerîndu-se că la Institutul de patologie și bacteriologie i se vor face determinări cantitative și calitative. Din raportul prosectorilor, aflăm din „Revista politică" — Suceava — Bucovina, din 1 august 1889, se constată că emisferul stîng singur cîntărea 595 grame, cel drept 555 fără cerebel. Partea psihică a creierului era aproape total ulcerată în emisferul stîng ; chiar cea psiho-motrice ; membranele creierilor, injectate și aderente. Circumvoluții mult dezvoltate și adînci". Despre inimă se notează : „Inima în stare de ipertrofie pasivă cu degenerescență grăsoasă a țesutului muscular ; la rădăcina aortei s-a constatat începutul unui proces ateromatos".

Creierul trimis la Institut pentru atente observații a rămas nestudiat. A fost fără îndoială o mare eroare pe care internul de atunci G. Marinescu a comis-o.

Fără îndoială că G. Marinescu a devenit un mare profesor, întemeietor și șef al școlii românești de neurologie. După studiile sale în străinătate (Franța și Germania) unde lucrează în laboratorul lui Du Bois-Reymond, pe care-l frecventase așa cum am văzut și Eminescu, el va deveni unul dintre autorii clasici ai hărților întregii scoarțe cerebrale.

A studiat citoarhitectonica la diferite vîrste, alcătuind tablouri sinoptice în legătură cu evoluția substanței cenușii a creierului, ajungînd la concluzia că scoarța cerebrală n-are o grosime uniformă, ci că această grosime variază de la o regiune la alta, unele zone fiind mai largi iar altele mai înguste. A creat chiar termenul de paliometrie, termen valabil și astăzi pentru măsurarea grosimii scoarței creierului. A fost primul care a descris evidența celor 53 de tipuri citoarhitectonice la om.

În ceea ce privește prepararea lamelor, pe care o deprinsese de cînd lucra la histologie cu Petrini Galatz și se specializase cu maestrul său Babeș, încă înainte de plecarea la studii, maestrul fiind un desăvîrșit tehnician și un adevărat artist iar elevul se arăta a fi un urmaș plin de talent, nu există nici măcar o lamă din structura nobilă a creierului eminescian. Dealtfel, în monografia Gh. Marinescu de L. Floda, M. G. Marinescu și A. Radovici scrisă în principal pe momentele de viață trăite și povestite fiicei sale, nici un cuvînt nu amintește de acest moment, pe care, credem, chiar Gh. Marinescu îl considera un moment ratat.

Peste un număr de ani, cînd la 29 iunie 1914, răspunde unui solicitant prin scrisoarea aflată la B.A.R., scrisoare care nu are decît tonul unei scuze continue, este cuprins și rîndul : „creierul fiind cum am spus descompus, nu am făcut studiul istologic, ceea ce e o mare lacună".

Iată-l deci pe Gh. Marinescu, făcîndu-și „mea culpa".

În cazul unui alt titan, cel de la Bonn, Beethoven, decedat în 1827, i s-au făcut lame de către Baldenwek care au permis nu numai să se pună în evidență atrofia perechii a opta de nervi cranieni, acustico-vestibular, dar cu precădere a unuia dintre ei. Reluîndu-se de curînd interpretarea lamelor s-a putut stabili, după mai bine de 150 de ani, că marele muzician nu a fost victima tuberculozei, nici a luesului, așa cum s-a crezut mult timp, ci a unei maladii autoimune și anume a unui lupus eritematos diseminat.

În cazul lui Eminescu poate fi vorba de o diseminare luetică la nivel cerebral. Dar acest lucru nu a putut fi pus în evidență atunci. Mai tîrziu Hideyo Noguchi (1876—1928) descoperă în 1913 treponeme în paralizia generală progresivă, ca fiind cantonată în creier, cercetările făcîndu-se aproape în paralel cu românii Gh. Marinescu și I. Minea. Dacă ar fi existat secțiuni, lame, acest lucru s-ar fi putut confirma sau infirma.

Oricum, poetul a avut și o aortită luetică, entitate clinică pe care medicina o manipula de curînd și care nici ea nu era încă bine stăpînită. Se știa însă că avea o endocardită mai veche, diagnosticată și de profesorul N. Tomescu, medic primar al serviciului de boli interne al Spitalului de Copii, care consulta și la Sanatoriul Sutzu.

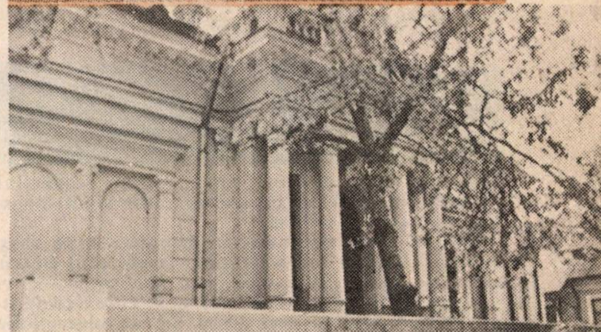

Tot în monografia lui G. Călinescu, reluînd o comunicare din „Familia" a lui I. Secula, se notează : „Publicul văzu sîmbătă în biserica Sf. Gheorghe-Nou chipul descompus, surpat și împăroșat al poetului, cu ochii scufundați de adîncă oboseală. Un bandaj negru în jurul capului ce acoperea linia secționării craniului".

Să fi acoperit linia secționării ? Sau bandajul

CASE PE STRADA PLANTELOR ● Imobilul de la numărul 14, cu elemente arhitecturale de epocă. Elemente similare de arhitectură cu pavilionul central se află și în clădirea de la numărul 3. ● Construcția de sfîrșit de veac XIX, vestigiu al vechiului București, Strada Plantelor, nr. 16 A. ● Imobilul aflat la numărul 19, cu elemente arhitecturale specifice perioadei respective.

Jean Al. Steriadi : Ilustrație la poezia „Pe lingă plopii fără soț"

acoperea plaga și tumefierea regiunii respective cauzată de impactul cu corpul contondent lansat de către actorul nebun ?

Deci, o nouă chestiune în discuție. Atita timp cit autopsia s-a făcut de către profesorul Sutzu, secundat de dr. Alexeanu sau sub supravegherea lor, este greu de crezut că studiul creierului, ținind cont că era vorba de un poet căruia

Arta meșterilor forjori de la sfirșitul secolului trecut dăinuiește și azi. Gardul fostului sanatoriu al dr. Șutzu

i se publicaseră trei ediții din poeziile sale, deci de un om cunoscut în anumite cercuri, la a cărui înmormîntare vor participa oameni de seamă, cum a și fost, să nu i se practice o incizie posterioară, pe linia nucală inferioară, preferindu-se occiputul ca linie de elecție a inciziei cu decalotarea scalpului și apoi trepanarea și decalotarea osoasă, evidarea cutiei craniene, urmată de reașezarea calotei craniene și repunerea în poziție a scalpului, ceea ce nu ar fi făcut observabilă linia de incizie practicată pentru scoaterea materialului cerebral.

Mai departe biograful notează referitor la bandajul negru că asta : „ar fi probabil pentru unii dovada grozavă că Eminescu murise ucis" Nu ucis, dar oricum grăbindu-i sfirșitul !

Patologia eminesciană a fost supusă mai ales în ultimele decenii unei serii de dezbateri. In lucrarea apărută în 1978, la Editura „Eminescu", intitulată „Mihai Eminescu — structura somatopsihică" și care începe chiar cu un motto din opera poetului : „Au cine o să știe de unde-s, cine sint" se face de-a lungul a 400 de pagini o incursiune în viața și patologia sa, cu implicații colaterale numeroase pentru a argumenta o serie de teorii privind boala sa și o serie de polemici cu autori care s-au ocupat de această problemă, și în special cu doctorul C. Vlad care a dat o explicație freudistă bolii sale.

Între altele, I. Mica, autorul lucrării de mai sus, exclude posibilitatea îmbolnăvirii prin sifilis a poetului.

Noi considerăm că poetul avea o patologie complexă, care cuprindea și reumatism, contractat datorită condițiilor mizere în care a locuit de multe ori, într-o scrisoare a sa se pomenește chiar de o cameră cu umiditate crescută pe care o închiriase.

Contactase și un lues în tinerețe, probabil pe timpul studiilor (poetul avînd în structura sa psihică o componentă erotică), pe care l-a neglijat la început, iar apoi cînd l-a tratat a urmat prescripții medicale, care căutind să estompeze simptomele și să le anuleze, au utilizat o cantitate prea mare de substanțe mercuriale și arsenicale, al căror supradozaj a creat mari neplăceri organismului ros de boală.

Pe un anumit teren moștenit cu predispoziție spre dezechilibrele psihice s-au grefat o serie de manifestări ale bolii luetice care a generat în final dezastrul psihic al paraliziei generale progresive.

Este de luat în considerație și traumatismul cranio-cerebral care a grăbit exitusul și de ce nu contextul social politic în care s-au efectuat internările sale și totodată o serie de întîmplări și relatări nu numai contradictorii dar și stranii din această etapă finală ce a urmat prolificei activități politico-ideologice de la „Timpul".

Trebuie să avem curajul de a recunoaște. Dacă în cazul lui N. C. Paulescu luptăm pentru a susține o prioritate pentru care alții s-au încununat cu Nobelul pentru medicină în 1922, tot așa putem aminti despre acest insucces al medicinii românești, o greșeală regretabilă, din care sintem frustrați de date privind creierul de geniu al marelui poet. De ce să nu o recunoaștem. Savanții greșesc și ei, dar în cazul acesta a fost vorba chiar despre „Luceafărul poeziei românești", a cărui operă este un imens cimp fertil al cercetării neîntrerupte, o nesecată sursă de nestemate, un filon nesfîrșit de idei.

Florin Colonaș

VECHIUL NEGOȚ

O horă imensă la Avdela

ROMÂNESC

EXPANSIUNEA COMERCIALĂ A ROMÂNILOR MACEDONENI

Într-un calendar din 1821, găsim, la Pesta, la începutul sec. XIX, aceste mari nume de aromâni negustori și nobili : în afară de frații Grabowski și Nicolae Rogea, pe Naum Derra „de bun neam născutul", I.Em. Ghica de Dejanfalva cu aceeași calificare, Ghiorghe Lazaru, Nauni Jembo, Anastasie Zico, Nauni și Constantin Arghir, Ioan Papacostea, Nicolae Malagheci, Nicolae Iancovici, Ioan Barati, Stoian H. Petrovici, I. Raicovici, Vasile Buciu, Gh. Dzico, St. Vitali, An. Derra, același Anastas Pulievici de mai sus, At. Scutari, St. Fardi, Gh. N. Maciu, Gh. Muciu și N. Muciu, deja pomeniți, Th. Coișor, Gh. Guda, N. Muciu, C. Derra, Mihail Glangiafil, C. Raicovici, N. Ghion, N. Boiucli, Mihail Constantinovici, Mih. Dricica, Th. Caragea, Ilie Blana, Pavel Baba, frații Ivan Terpo, pe cind la Buda : Mihail Pulia, Dim. Bondi, frații Gh. și D. Ciapa, Diamandi Dimitri Cazacu, Const. Buloftchi, Gh. Țanco, I. Buloftchi, C. Liverdaru, Dim. Ziva, Costa

Prima parte a acestui studiu a apărut in Almanahul „Luceafărul" 1989

Adamovski, Ant. Ciapa, Ștefan Ciapa, nobilul C. Dogali de Biud. Alte cîteva nume ni le dă dr. P. Papahagi : Marcu Raicovici din Grabova, Vichela din Veria, Naum Fărăcat Moscopolean, Ambrosiu Dociu din aceeași Grabova. Contemporan cu aceștia era și Anastase D. Lica Moscopoleanul care făcea comerț de safiane cu veleșenii.

Vorbind de familia Mocioni, É. Picot o numește „una din cele mai considerabile din Budapesta". Urmași ai străbunului Petru — în diplomele nobiliare cunoscut ca Popovici — s-au stabilit la Pesta, unde au ajuns oameni cu mare influență în viața economică și cu mare rol pe arena treburilor publice.

V. Maniu ne dă cîteva nume de personalități ca Haris — deja cunoscut — Zonea, Șacabeut, fost episcop, Dona, Blana și dr. Cociu din Pesta, precum și o legiune numeroasă de proprietari, ca Malenița, Mangearli, Capră, Baron Duca, Calai, Agora, Nicolici de Rudna, Neoplu, Manasi, Modoșu, Dadani, Ioanovici de Duleu, Georgeviciu — toate „familii cu care se fălesc Românii".

În acest mare oraș, s-a distins și un mare bancher gopeșan Gheorghe N. Maciu (mort în 1853, în vîrstă de 79 ani), desigur, făcînd parte din familiile gopeșene refugiate — prin 1767 — laolaltă cu Moscopolenii, în Serbia și Ungaria. Pe acest mare financiar Gheorghe N Matzo-Maciu îl întîlnim în fruntea donatorilor bisericii greco-ortodoxe, alături de moscopoleanul Dem. Arghir. O familie cu vază la Budapesta a fost și este nobila familie Manu din Vlaho-Clisura, cu renume în negoț și mari proprietari de moșii. Un Manu din această familie a fost prin 1880 primarul Budapestei.

Dăm, ca încheiere, numele celebre de familii aromâne maghiarizate : Calay și Kis, familii din sînul cărora au ieșit mari bărbați de stat unguri : Karácsonyi și Lascu — două mari case comerciale ; familia Deák — la origine Pescari — care a dat Ungariei pe cel mai mare bărbat politic al ei.

2. ÎN AUSTRIA

Dacă Veneția și cetățile italiene atrăgeau, în secolele trecute, pe aromâni — deosebit de posibilitățile de cîștig material — prin splendorile artistice și înălțimea culturii și civilizației, apoi Viena, odată cu începutul sec. XVIII, nu-i atrăgea mai puțin. Aceasta a început să devină punctul de întîlnire a două lumi și două concepții — aceea a lumii occidentale și aceea a sud-estului Europei. Deosebit de noile splendori și noua cultură puternic influențate de romantismul francez, ea îi atrăgea mai cu deosebire și prin vastele ei domenii economice încă neexploatate, ca și prin uriașele desfășurări de succese militare și politice ce începuseră să clatine puterea otomană, chiar din ziua cînd forțele turcești s-au zdrobit neputincioase la porțile Vienei. Războaiele victorioase ale Sacrului Imperiu Roman care au sfîrșit prin alungarea turcilor din Ungaria și din Țările slavono-croate (1699), ca și pacea de la Passarovitz (1718) au favorizat o revărsare de elemente balcanice din imperiul turcesc, mai cu deosebire elemente aromânești, și au inundat monarhia în așa măsură, încît, în mîinile lor, se găsea tot comerțul cu ridicata și cel mărunt, tot comerțul dintre Turcia, Austria și Germania, iar multe case comerciale aromânești erau în legături directe cu cele mai de seamă orașe comerciale și industriale din Europa ; de asemenea, aproape tot comerțul de mătase din Orient și Europa centrală era stăpînit de ei, pe cînd acela de bumbac din extremul Sud-Est, stătea, fără îndoială, în mîinile acestor „greci" care, din diferite centre apusene, îl răspîndeau peste întreg continentul. În același secol al XVIII-lea, compania greacă de comerț își înfipsese adînc rădăcinile ei în acest mare oraș al Europei centrale, în relațiuni cu toate țările și marile centre ale imperiului. În epoca împăratului Iosif II, comerțul de bani era, în cea mai mare parte, în mîinile Aromânilor [10]). Dar încă pentru o bună parte a sec. XIX, lucrurile nu prea s-au schimbat : marii bancheri din Viena — scrie V. Bérard — sînt în majoritate valahi de rasă și adesea de limbă [11]), iar scriitorii englezi Wace and Thompson scriau că marea colonie grecească din capitala monarhiei habsburgice era în largă măsură formată din Vlahi din Moscopole [12]), comercianți și industriași cu renume, răspîndiți pînă în Polonia și Germania — cum îi caracterizează Philippide.

În afară de moscopoleni, mai activau statornic în Viena aromâni din Zagor cu case mari de comerț — precum aveau comerț de bancă în Germania și mari case comerciale în Lipsca, Breslau și Amsterdam — din Castoria, din Sacișta, din Cojani, din Blața, Clisura, Metova, Crușova etc. și trecător, din Veles, Nevesca, Gramoste, Furca, Muloviște și alte centre aro-

---

[10]) Adatt, I, p. 383, ap. D. Pop, p. 90.
[11]) Op. cit., p. 249.
[12]) The Nomads of the Balkans, p. 214.

Grup de elevi din Veria

mânești. Se pare că alături de moscopoleni, coloniile din Blața și Clisura au stat în fruntea pieței economice din acest important centru al Europei de mijloc.

Din a doua jumătate a sec. XVIII și aproape întreg cel al XIX-lea, fruntea vieții economice din capitala monarhiei au ilustrat-o o legiune întreagă de financiari : marii bancheri imperiali frații Cârja, Zenovie C. Pop, frații Darvari, membrii Sina, nenumărații Dumba, Tirca, Iconomu și alții — ale căror capitaluri, scrie dr. D. Popovici, erau socotite printre cele mai mari din monarhia habsburgică și care își aranjau afacerile după marile evenimente mondiale.

Nu cunoaștem date despre orașul natal al celebrei familii Hagi Constantin Pop. Am vorbit, la locul cuvenit, despre bătrînul Hagiu care conducea marea casă cu renume european la Sibiu. Fiul acestuia, Zenobie, lasă afacerile din acest oraș pe seama lui Stan Popovici Bănățeanul și se așeză la Viena, unde ajunse bancher cu influență, fu numit director al Băncii Naționale a Austriei și căpătă titlul de cavaler de Böhmstetten.

Despre Tirca nu știm prea mult. Cercetătorii sîrbi ni-l dau în fruntea celebrelor case de comerț și de bancă din Viena. Nu cunoaștem, de asemenea, nici un amănunt despre „prea nobilul Domn Nicola cavaler de Nitta" din Moscopole, căruia învățatul Mihail C. Boiagi îi dedică gramatica m.-română în 1813, și căruia i se adresează — în prefață — cu „Excelente Protector" și-i mărturisește „nemărginite gratitudini". Cu ce anume se ocupa în capitala monarhiei acest „Cavaler" și „Excelență", iarăși nu știm nimic. Și, iarăși, nu știm nimica despre „baronul Sachelariu" de la Paris, pomenit în aceeași prefață. Costache Bellia a lucrat și aici, la Viena, și, pentru serviciile și marile binefaceri aduse Austriei, căpătă, în 1817, titlul de baron, care se acordă și fratelui Ștefan.

Într-un calendar din 1821, mai sînt pomenite cîteva nume nobile, între care, Const. Em. Ghica de Dejanfalva, „bărbat luminat și prea învățat între Românii din Macedonia", Constantin Ghira, „de bun neam născutul", Mihail Curti, Marcu Mandrinu, Anastase Țapo și alții.

Familia Sina, ajunsă celebră în monarhia austro-ungară, își avea deja celebritatea, încă din Moscopole. În „Dumineca Ortodoxiei", în una din multele biserici ale cetății, numele unui Sina era cîntat în versuri de preamărire — alături de acela al unui Nicaruși, Cazangiu și Copeca — socotiți ca cei mai mari binefăcători ai patriei. Un preot Gheorghe Sina a făcut donațiune bibliotecii Academiei din Moscopole un număr însemnat de cărți și nu chiar Sina de la Viena după cum scria Wergand, fiindcă atunci cînd bătrînul Simeon Sina se refugiase în capitala Austriei, Moscopole era deja părăsită.

Primul Sina, Simeon, a intrat în monarhie prin Slavonski Brod, făcînd parte din grupul pe care, cu multe suferințe, l-a adus pînă acolo preotul Papaiani, poreclit Capmare, iar de aci, cu multe familii, a ajuns la Viena, unde a cîștigat un nume celebru în lumea financiară.

Simeon Sina s-a născut la Sarajevo — capitala Bosniei, în 1753. Ori tatăl acestuia lucra acolo, ori acesta se stabilise provizoriu, în mijlocul coloniei de moscopoleni : Gheorghe, fiul lui Simeon, s-a născut la Seres în 1796 — unde se zice, tatăl ar fi lucrat aci. După alții s-ar fi născut în 1782 sau 1785 și, deci, se presupune că a fost adus mic copil în grupul de refugiați. Simeon a avut două soții : cu prima,

I. Irena, a avut un singur copil — pe Gheorghe, cel mai celebru, și a doua a fost Ecaterina Gyira, cu un fiu Ioan, ce-l intilnim in 1863, ca șef al Băncii Sina, căsătorit cu Maria Nicarusi.

Ca albina care umblă din floare în floare și se oprește acolo unde nectarul este mai aromatic și bogat, tot astfel și Simeon Sina — ca toți aromânii, de altmintrelea — va fi avut legături cu Sarajevo și cu Seres și regiunea înconjurătoare ; se va fi oprit, pentru mult timp aici, cu tatăl său ori singur, unde bumbacul, mătăsurile, tutunul și alte produse prețioase

Fărșerotă în costum popular

îmbogățeau pe aromâni în negoțul cu țările germane. De altfel, de aici, din aceste ținuturi bogate, aveau să extragă, mai tirziu, cele mai considerabile cîștiguri pentru el și Monarhie.

La începutul activității sale, a fundat la Viena celebra casă de bancă cunoscută în toată Europa ; s-a ocupat cu cultura tutunului în cantități considerabile, după metode moderne, articol de care se simțea mare lipsă în epoca războiului ruso-turco-austriac ; de asemenea, a dat o dezvoltare extraordinară torsului și țesutului bumbacului, în așa fel, că se exporta tutun și pînze în Franța și Italia. Un prilej de afaceri uriașe în domeniul industrializării bumbacului i l-a oferit blocus-ul continental decretat în 1806 de către Napoleon, ceea ce a provocat criza mare în schimbul internațional. Singura sursă bogată și cu putință de atins era Tracia. Serbia, găsindu-se în revoluție, numai Pasvan Oglu, stăpîn pe o parte din malurile Dunării și pe drumurile libere din Bulgaria, era și acela al situației. Comercianții aromâni au reușit să-l înduplece pe acesta la Viena și au aranjat ca să lase liber tranzitul prin Vidin. Pe lîngă mulți negustori aromâni din Austria, firma Sina s-a îmbogățit fenomenal, numai datorită admirabilei organizări a transportului și agenților de expediție. Acest import de bumbacuri în Monarhie, în epoca blocus-ului, a îmbogățit destul și negustorii aromâni din Zemlin.

Gheorghe Simeon Sina, care a dat o extraordinară dezvoltare comerțului și industriei textile, a contribuit, în calitate de acționar principal și alături de contele Ștefan Széchenyi, la europenizarea Budapestei și la construirea Podului cu lanțuri — o capodoperă de mare îndrăzneală în domeniul arhitecturii. În această întreprindere grandioasă a cointeresat și pe cîțiva aromâni din Slavonski-Brod, pentru furnizarea de lemne din pădurile Slavoniei.

În 1818, pentru serviciile aduse statului și populațiunii, familia a fost ridicată la rangul de Cavaleri de Hodos și Kizdia, iar în 1822 la rangul de baronie maghiară și astfel, Gheorghe — al doilea Sina — a intrat în rîndul magnaților unguri.

Încet, încet, acest al doilea uriaș în ale comerțului, industriei și finanțelor, ajunge să posede — în Ungaria, Austria, Cehia, Moravia și în Principatele Dunărene — 99 domenii cu peste 240 000 iugăre, toate învestite cu inventarele „fructus instructus“ cele mai bogate și, astfel, a devenit nu numai bancherul cel mai bogat al imperiului, ci, totodată, și unul din primii latifundiari ai Ungariei. A avut palate superbe în Ungaria, Austria, Grecia, Italia, Veneția, Paris și în toate capitalele Europei. Afacerile lui de import și export erau atît de considerabile, încît plătea, anual, la vama cisleitană, un milion fl. taxe vamale. Această casă mai lucra și cu „Cooperativa ținutului Ambelachia-Tesalia“. De altfel, Pouqueville scrie și el că la Viena erau stabilite și multe case „grecești“ din regiunea Aghia-Tesalia, pentru comerțul de bumbacuri și mătăsuri manufacturate și crude. Casa de bancă Sina era în legătură cu toată Europa și întreg Orientul. La această bancă, generalul Kiseleff își avea, prin 1831, caseta lui. Al treilea Sina a fost solicitat de Cuza-Vodă ca să-și plaseze marile capitaluri în întreprinderi foarte profitabile în Principatele Unite. Prin a doua jumătate a sec. XIX, era vorba ca o bancă din Dessau, împreună cu o bancă din Lipsca făcînd afaceri cu Orientul și cu sprijinul bogatului bancher român macedonean din Viena, să creeze, în București, potrivit unui vechi proiect din 1874, o adevărată bancă națională cu 20 000 acțiuni de cîte 150 fl. de hîrtie, ba se proiecta și o casă de credit la Galați.

Gheorghe Simeon Sina, căsătorit cu Ecaterina din nobila familie aromânească Derra, a murit în 1856, lăsînd singurului fiu Simeon o avere fantastică, pentru vremea aceea, de 80 milioane florini. Acest al treilea Sina a fost tot atît de celebru ca și tatăl său — dacă nu l-a și întrecut — în domeniul organizării vieții economice și financiare, ca și în crearea de instituții de binefacere. A colaborat cu dărnicie mai mult ca regească la înființarea Creditului agrar ungar și a Societății de asigurare maghiară, la canalizarea fluviilor, la ridicarea și îndreptarea agriculturii, la promovarea problemei căilor ferate și navigațiunii cu vapori, a Academiei co-

Păstori aromâni în epoca modernă

merciale etc. Domnul V. Papacostea a avut tot temeiul, aşadar, să reflecteze că acest Sina a intemeiat... cu ajutorul Ungurilor — statul maghiar însuşi. În 15 august 1876, prin moartea acestuia, s-a stins glorioasa familie. Cu drept cuvînt reflectează d-sa, că Sina a fost reprezentantul tipic al acelei burghezii, care, în secolul trecut, a creat state. Colosala lui avere a fost moştenită de cele patru fete ale lui.

espre ceilalţi moscopoleni, care au fost atît de numeroşi, n-avem date. Se pomeneşte de un negustor Mihail Chiopeca. Urmaşi de ai familiei Petrovici de la Sarajevo au trăit şi ei aici. Un bancher de mîna întîi a fost şi Iconomu — probabil moscopolean.

În fruntea bogatei colonii aromâneşti, mai stau, fără îndoială, şi bancherii Cârja — trei fraţi : Inan, Marcu şi Nicolae. Erau mult mai bogaţi ca Sina, despre averile lor circulau legende, ca despre casa Rotschild. Se găseau în fruntea băncilor imperiale austriace, în sensul că erau cei mai mari purtători de pachete de acţiuni la aceste bănci. O lovitură grea a inregistrat ca urmare a crahului ce-l suferiseră, după 1822, Băncile imperiale. Dr. Duşan Popovici relatează că influenţa firmei Cârja s-a resimţit pînă prin 1840 — de unde urmează că, chiar după crahul suferit, ea a reuşit să se refacă. Printre marii purtători ai efectelor acestor bănci se găsea şi marea casă clisureană de expediţie din Panciova, de sub conducerea lui Simu Mandrinu.

Case comerciale cu renume mai erau banca Darvari şi casa de expediţie Spirta, despre celebritatea căreia am vorbit. Dintre fraţii Spirta : unul lucra la Zeimun, al doilea la Viena. Tot astfel, şi cu fraţii Darvari. Se pare că, înainte de 1781, ei au lichidat cu casa de la Zeimun şi au rămas numai cu firma din capitală. Această casă de bancă era considerată ca cea mai valoroasă firmă, iar capitalul lor, pe vremea aceea era preţuit la mai mult de un milion florini. Mai erau Gh. C. Darvari şi Dimitri N. Darvari, unul din ei poate acelaşi sau urmaşi amindoi ai celor de mai sus. Nu cunoaştem ce anume negoţ făcea Marcu Mandrinu, pomenit in calendarul din 1821. Cam în acelaşi timp cu aceştia şi cu Cârja, erau şi alţi clisureni. Dimitri Ceca şi fiii, precum şi Ion Vâlcu Nanciu, ocupîndu-se cu negoţul.

În registrul comunităţii din Clisura, găsim, încă din 1831, firma Anastasie Simotta şi fiul Simon Simotta cu fiul, precum şi Ghiorghi Ioan Locu, Manole Bezi, Anastasiu Stifichi.

În afară de comerţul de bancă, Clisurenii din Viena s-au ocupat mai ales cu schimbul de mărfuri între Turcia şi Austria. De aici, expediau manufacturi în tot imperiul turcesc, de unde aduceau materii brute, ca lînuri, piei şi altele. În acest domeniu, erau firme cu renume în Peninsulă. Firma Vica & Berberi (Athanas Loghiotatos Vica, cu fiul Nicola, precum şi fratele Iancu Vica) făcea negoţ mare cu manufactură pînă acum 60 de ani şi avea 45 de „taxildari" — comisionari şi incasatori, răspîndiţi peste tot. De asemenea, Iancu şi Ştefan Başa, iar nepotul Ghiorghi Vâciu cu aceleaşi articole şi altele.

ine rîndul firmelor Simotta. Firma Anastasi Simotta — condusă de fraţii Ianachi, Ştefan, Marcu şi Constantin — aveau manufactură engros, cu sucursale în Adrianopol, Rodosto, Seres, Volos şi în alte centre. Fraţii Simu Simotta (Ianachi, Taşula şi Ştefan, precum şi doi fii ai acestuia) aprovizionau de la Viena, cu manufacturi, o bună parte din Tracia, Macedonia, Epir şi Albania. Ianachi al lui Anastasi Simotta, părăsind Viena, a trecut pe urmă la Belgrad. Fraţii Turnibuca, ca şi fraţii Leca, fraţii Bezi şi Vasile Spiru, Dimitri Ceangani, Partali etc. erau şi ei mari negustori. O altă casă de bancă clisureană era a fraţilor Pindu — Ioan şi Dumitru, în fiinţă încă în 1913. Toate aceste firme clisurene din Viena îşi aveau centrele sau sucursalele în Turcia şi Macedonia.

În legături strînse cu toate aceste firme clisurene din acest oraş şi din Salonic, erau şi negustorii de la Clisura : Vovu, Babeş, fraţii Vâce, Beza etc. Clisurenii din Serbia, erau, de asemenea, în legături. Constantin Antula (tatăl deputatului sîrb Ioan, n. 1890) expedia piei şi fabricate de pielărie în Austria şi Germania, Simu şi Ioan ai lui Ştefan Başa lucrau import-export, mai cu seamă pielărie şi cereale, cu

Nuntași aromâni muzăchiari

Austria, Bavaria și Germania. Nișta Mandrinu și Fani Nazla frecventau des Zeimun, Pesta și Viena, unde duceau piei din Macedonia. Clisurenii din bogata colonie din Oltenia erau și ei în relațiuni cu „Nemția" și „Pesta", unde desfăceau mai ales porci, ca Dimitri Orman și Marcu Orman.

Pe la finele sec. XVIII, găsim, la Viena, pe renumiții tipografi frații Marchides-Puliu și Gheorghi, originari din Sacișta. Din editura acestora, romane și cărți despre revoluții treceau destule în Principate, ca și în Macedonia. Tot la ei s-au editat primele gazete sîrbești. Riga Fereul din Veleștinul Tesaliei, promotorul revoluției grecești, își tipărea proclamațiile și cîntecele revoluționare, pentru care fapt — în urma intervenției Sublimei Porți — ei au fost exilați din toate statele monarhiei. Tipografia a fost închisă în 1798.

Prin al doilea deceniu al sec. XIX, se găseau, la Viena, sacișteni și mețoveni, ca Tanța fiul, doi Postolaca, unul Vildari, unul Țufi, unul Furunța, Cica, Doiu, unul Dimitri Mișu din Cojani și Gheorgopulos din Sacișta prin 1751. Un alt mețovean Iani Costa lucra aici prin a doua jumătate a sec. trecut. Se zice că, tot aici, lucra și Circu, unchiu al lui Dimitri și al lui Pascal Circu — al lui Dimitri Cosacovici. În revoluția din 1881 a lui Arabi Pașa, tot aici, la Viena, s-a refugiat un geniu financiar al Egiptului, mețoveanul George Averoff, care a făcut speculații foarte rentabile cu scrisurile de împrumut egiptene. Credem că tot din Mețova a fost originar și comerciantul Furniga, pe care îl găsim și la începutul secolului nostru.

Un celebru medic vienez, primul doctor român promovat în 1780 și primul sifiligraf român cu multe lucrări de știință în această ramură, a fost Ion Nicolide din Gramoste, care, apreciat îndeajuns de Iosif II și Leopold II, a fost ridicat și acesta la rangul de „nobil al Imepriului Sacru Roman", împreună cu nepotul său de frate Sterie Nicolide. Intrat tînăr în Monarhie, ca să-și facă bani de drum și de întreținere pe mai departe în cursul studiilor, el s-a oprit în mediul negustoresc aromân din Zemlin, unde s-a ocupat multă vreme cu negoțul, iar mai tîrziu, s-a stabilit la Viena. Istoricul N. Iorga vorbește de acesta — Ioan Nicolide de Pindo — ca de un „mare negustor vienez, care-și luase afacerile de la Poschari și-și făcea casă negustorească", sub firma Dimitrie Poschari, la Craiova, încă din 1792; avea „slugi" în Muntenia pe frații Pihtu, agenți în Ardeal, relațiuni cu Hagi Constantin Pop, iar la București lucra cu un Ruțu, un Dimitriu, un Margula.

Hahn relatează că crușovenii — care, ca negustori, au putut să se îmbogățească foarte mult și îi întîlnești în toate localitățile comerciale ale Levantului — aveau, la trecerea lui prin Viena, șase case de comerț [13]).

Nu știm ce a fost înainte, în sec. XVIII. Pentru sec. XIX însă, am reușit să identificăm cîteva firme. O casă cu renume în regiunea Bitoliei a fost aceea a lui Niciota: frații Ioan, Kiria și Adam, care se ocupau cu firul de aur, de manufacturi și postavuri, pe cînd alți frați jucau la bursa din Triest. Despre averile lor se povestesc, încă astăzi, legende. După 1880, ei erau distruși.

Alte firme mari: frații Crinte — cu negoț mare de piei din toată Macedonia și alte regiuni, și cu manufacturi pentru Turcia, și firmele Papadimitri și Papaghiorghi care făceau același comerț.

Știm că, în epoca lui Iosif II, comerțul de bani în cea mai mare parte era în miinile aromânilor. Este, de adăugat, totuși, că, și în cea mai mare parte a sec. XIX, lucrurile nu prea s-au schimbat. Marele șirag de bancheri — cei înșirați pînă acum, ca și alții necunoscuți nouă, ne îndrituiesc în a lărgi această epocă de

---

[13]) Hahn, Reise von Belgrad nach Saloniki, ed. II, 181 ap. D. Pop., 48.

dominațiune financiară pînă în pragul celui de al patrulea pătrar al sec. XIX, dacă ținem seama de atîtea mari figuri ca Sina, Dumba, Iconomu și alții, stăpînitori a o bună parte din finanțele monarhiei pînă tîrziu de tot. Profesorul Dușan Popovici vorbește de „figurile slăvite ale financiarilor Aromâni“ care, pe timpul lui Miloș și Caragheorghe, ajutau cu capitaluri mari poporul sîrb în plină revoluție.

Printre Blăcioții din Viena, se remarcă familia Dumba. Émile Picot îi caracterizează astfel : „Alți bancheri vienezi, mai puțin puternici ca membrii Sina, dar tot așa de influenți prin bogăția lor, membrii din familia Dumba ne oferă un spectacol asemănător [14]). Acest nume, repede ajuns celebru în monarhie, l-a purtat — pe la jumătatea sec. XVIII — celnicul Dumba, din comuna curat aromânească Blața. Unii vor să-l dea ca expatriat din Moscopole, alții din Gramoste — aici s-ar găsi anumite localități purtînd acest nume. Mihail, unul din cei patru copii ai celnicului Dumba, a avut patru feciori : Teodor, Rafail, Nicolae și Sterie, precum și o fată Agocea. A fost scris ca Sterie și Nicolae să se ridice pe înaltele culmi ale gloriei financiare, prin ei înșiși și continuați de feciorii lor.

Războiul american provocase o criză mult simțită a bumbacului pentru toată industria textilă a continentului nostru. Și, de data aceasta, aromânii au ușurat în mare grad criza textilă în monarhie. Pe cînd Simeon Sina se aproviziona cu bumbacuri pe căile deja cunoscute de la bunicul și tatăl său, Sterie Dumba și ceilalți au organizat transporturi cu corăbiile pe căile Triestului, prin reprezentanți și agenți la Seres, toți aromâni, ca unchiul lor Valoiani, Sterie Caramiciu, Sterie Duro, Iapechi etc. Bogățiile realizate au fost considerabile.

Mihail și Nikolaus ai lui Sterie au avut banca lor „Gebrüder Dumba“ și au fost în relațiuni cu toate statele din Europa, Mihail a avut fabrică de textile la Tattendorf din Austria de jos. Iată ce găsim în Enciclopedia dr. C. Diaconovici, c. II, p. 230, despre nobila personalitate a lui Nikolaus : „A avut conducerea unui mare stabiliment de țesături în Wiener-Neustadt, unde a fost ales în dietă și prin aceasta în senatul imperial ; a fost un adînc cunoscător al stărilor economice din Austria și mare mecenat al vieții artistice din Viena [15]).

ÎN ALTE PROVINCII ALE MONARHIEI

Dar aromânii făceau comerț și în alte provincii sau centre ale fostei monarhii, ei nu scăpau din vedere nodurile de drumuri, toate acele localități care le-ar fi putut aduce un folos. Astfel, ei se găseau prin jumătatea întîia a sec. XVII, la Komaron, pe drumul Budapesta—Viena, — fără a cunoaște importanța coloniei — aici, făceau afaceri negustorii Dincea Goga din Lipsca — ținutul moscopolitan, alții, în a doua jumătate, ca Antonie și Gora — toți foarte bogați. Erau semnalați la Muncaci, organizați în jupania Beres, unde tot comerțul era în miinile lor ; la Ungvari, la Beregsas, unde se găseau negustori foarte bogați ; la Praga, cu colonii de „Greci“ puternice ; la Karlsbad, unde am găsit, la începutul sec. XVIII, pe unul Baracu, fiul lui Costa din Clisura ; etc.

Puține date în legătură cu negoțul aromânilor în Stiria ne arată că ei își întindeau activitatea pînă aici ; alți negustori cumpărau articole de fierărie și le desfăceau — cu altele de sticlărie din Bohemia sau de manufacturi imperiale — în Turcia. O colonie puternică, însă, era așezată la Triest, unde desfășura o întinsă activitate.

La Triest și Fiume, prin jumătatea sec. XVIII, grecii și aromânii erau un factor economic foarte important în acest port, fapt ce se poate deduce și din conflictul violent ce l-au avut pe teren bisericesc cu sîrbii încă în 1775, conflict într-atîta de serios, încît comunitatea greco-valahă s-a declarat independentă de Mitropolia din Karlovatz. Colonii de negustori aromâni și greci erau peste tot litoralul mării — în anumite centre în număr important. Membrii companiilor de comerț pentru Levant, despre care am vorbit mai sus, nu puteau fi în mare parte formate decît din aromâni și greci, singurii cunoscători ai realităților în aceste ținuturi.

Prin acest port se scurgeau, cu începere de la 1770, mare parte din cerealele din Slavonia pentru Mletac, Ancona, Neapole, Genua și

Tip de bătrîn în costum popular aromânesc

[14]) „Alb. m.-român“, 1880, p. 102.

[15]) A fost distins cu titlul de „Geheimboffrat“ și cu acela de „Hernhaus“ pe viață. S-a născut, în 1830, la Döbling, și a murit in 1900. Era căsătorit cu Maria Manu sora primarului Budapestei.

Aromâni apărători ai libertăţii lor (1889)

Nissa, încercare pornită numai de aromâni şi pe deplin reuşită, îndepărtînd, astfel, din aceste debuşee, o bună parte din importul ce-l făceau Egiptul, Ungaria şi Anglia — întocmai cum au făcut şi cu comerţul de vite.

Toate casele comerciale din imperiu aveau relaţiuni strînse cu acest mare port. Fraţii Zaharia şi Nicolae Nicolau (Duma-Dutcă) din Braşov aveau în 1769 bolta din cetate plină cu mărfuri aduse din Veneţia şi Triest. De asemenea şi casa Hagi C. Pop, care lucra şi cu Veneţia. Credem că o bună parte din ceara furnizată de aromânii din monarhie şi din Principate şi care se exporta pentru Veneţia ieşea prin aceste porturi. Aici — la Triest, ca şi la Braşov — marea firmă din sec. XVIII Chiriac Barboglu din Zeimun îşi avea comanditele ei. Un unghi important din uriaşul triunghi pe cuprinsul căruia îşi dezvoltase ramificaţiile comerciale familia Spirta era Triestul. Aici ajungeau curierii lor cu mărfuri, corespondenţă şi toate valorile, venind din şi cu destinaţie pentru Zeimun şi lumea întreagă.

Prin 1813, lucra, aici, un mare negustor I. Carciotti. Au fost şi mulţi negustori cu numele de Biciola, originari din Nevesca. La bursa din Viena şi din acest mare port, activau, prin a doua jumătate a sec. XIX, fraţii Niciota — Nicola şi Steriu, cei mai mari bogătaşi, din Bruşova unde există, încă astăzi, în ruine mărețe, casa lor masivă în stil florentin. Alţi fraţi ai acestora lucrau la Viena. Tot la bursa triestină lucra şi Steriu Adam Cugeae (Guşu Geamu) din aceeaşi Cruşova, venit de la Cairo, unde verii lui erau, în piaţa arabă Han-el-Halil, negustori de mîna întîi.

În epoca războiului de Secesiune, cînd, în Europa s-a declarat marea criză a bumbacului, pe aici veneau cu corăbiile — pentru firma Dumba, care, de la această dată, a ajuns celebră — transporturi mari de bumbac din Seres şi din valea Strumiţei. Aici a strălucit şi firma „Gebrüder Ikonomu & Comp.", care se ocupa cu afaceri de bancă şi cu import de materii farmaceutice din Orient : Indii, Japonia şi China ; aveau, pe lîngă aceasta, fabrici de făină şi de paste făinoase, precum şi un sector propriu, departe de cel central, pentru vapoarele lor.

Vreme de aproape două veacuri, aromânii au deţinut, în mîinile lor, toată mişcarea economică — deosebit de aceea din alte ţinuturi — mai cu deosebire în provincia Sirmiei, bulevardul de trecere a bogăţiilor din cele două lumi : orientală şi apuseană, şi au deţinut — în mîinile lor viguroase, cu puterea banului şi a capacităţilor lor negustoreşti — cele două chei de la locul de împreunare a Timişului şi Savei cu marele fluviu, Zeimun şi Panciova, de unde dictau şi viaţa întreagă a Belgradului de pe malul opus. După datele cîte se cunosc, pînă în prezent, moscopolenii, pentru început şi clisurenii, pentru mai tîrziu, se desemnează pe primul plan al vieţii economice din acest ţinut, al Sirmiei, după care, vin, în proporţie mai redusă, aromânii din alte localităţi aromâneşti deja pomenite. Toate aceste centre au strălucit atîta timp cît le-a avut în mîinile lui acest element.

Întocmai ca păsările migratoare, unele aclimatizate cu noul mediu ambiant, altele tînjind de dorul unor tărîmuri mai bogate în hrană şi în lumină, aromânii negustori, financiari şi meşteşugari — din provinciile croato-slavone, ca urmare a infiltrării altor elemente încurajate de doctrine şoviniste sau din cauza decăderii vechilor centre conform noului sistem de mijloace de comunicaţii şi a naşterii altora în Monarhie — unii au rămas pe loc, asimilîndu-se în masa majoritară, alţii şi-au luat zborul spre tărîmuri de activitate încă virgine şi dătătoare de noi speranţe.

Odată cu dispariţia aromânilor, însă, şi epoca de aur a acestor centre s-a stins, ca să nu mai revină niciodată. Şi nu numai Zeimun şi Panciova, ci şi toate celelalte, înfloritoare, au suferit crahul fatal şi — mai adaugă cu regret

autorul atît de des citat — aceasta a însemnat şi o grea lovitură pentru poporul slavono-croat care avea, în aceşti oameni, pe cei mai mari ai lui binefăcători.

eosebit de negustorii stabili cu familii sau naturalizaţi şi încetăţeniţi, a fost, întotdeauna, un du-te-vino nepregetat al negustorilor din diferite centre aromâneşti, care veneau să-şi desfacă, pe la bîlciuri sau prin centrele comerciale, mărfurile lor şi să se înapoieze cu altele ; sau se aşezau, provizoriu, lăsîndu-şi familiile în patrie, unii ca bancheri, alţii ca negustori, meşteşugari de tot felul şi comisionari. Mare parte din negustorii aromâni din centre ca Bitolia, Scopia, Salonic, Clisura, Coceana, Veles etc., erau în legături strînse şi directe cu marile centre din monarhie. Mulţi din aceştia îşi aveau aici contoarele sau sucursalele lor. Aşezăminte de acestea aveau moscopolenii în monarhie ca şi în multe centre din Europa ; după aceştia, veneau clisurenii, crusovenii etc., etc.

Din vremuri vechi, se exportau, de la Bitolia, pentru Ungaria, bumbacuri, lînuri, piei şi herghelii de cai. Mai tîrziu a avut loc un fenomen contrariu : aromânii din Nicopole, buni cunoscători în meserie, aduceau din Ungaria şi din Rusia herghelii pentru remonta greacă şi cea turcă. Damaschine din Ohrida erau, în mare parte, expediate cu caravanele la Salonic şi în ţările germane, prin jumătatea întîi a sec. XVIII. De la Bitolia, se expediau pentru Viena piei de vidre, de lupi şi de urşi, de capre negre şi de ţapi, precum şi căprioare, fazani şi găini sălbatice pentru consum. În Austria, se desfăceau articole de argintărie lucrate de argintarii din centrele Peninsulei, ca şi de cei stabiliţi în Veneţia.

Stăpîni pe caravane şi pe comunicaţiile pe ape, pe o mare parte din negoţ şi mari diriguitori ai finanţelor, ei au reuşit să stăpînească, prin aptitudinile lor extraordinare, toate cetăţile şi să devină, cu toţii laolaltă, stăpîni pe o mare parte din bogăţiile monarhiei vreme de cîteva secole Dar ei mai erau — ca şi la bîlciurile din Macedonia şi din Turcia — stăpîni ai tîrgurilor din Ungaria. La marele bîlci din Pesta, se adunau „Greci" din toată Ţara Ungurească, din Slavonia, Turcia şi din multe ţinuturi din Dalmaţia. La bîlciul din Sf. Andrei — unde era o numeroasă colonie de aromâni — bîlci care era considerabil faţă de cel din Pesta, de asemenea, erau stăpîni ; cele din Praga şi Viena, care s-au bucurat de mari privilegii datorită luptei de concurenţă cu Lipsca, erau frecventate de toţi negustorii orientali.

Atunci cînd se vor cerceta cu de-amănuntul registrele celor trei biserici gr.-ortodoxe din Viena, ridicate şi reparate prin generozitatea macedo-românilor — după cum observă prof. I. Nistor, sau matricolele de la alte comunicaţii răspîndite peste tot cuprinsul fostei monarhii, precum şi actele de notariat şi arhivele camerelor de comerţ din cele două capitale şi din alte centre, această cercetare va aduce o adevărată revelaţie care va contribui foarte mult la fixarea adevăratului rol ce l-a jucat „acest element care se bucura de o vază considerabilă în monarhia Habsburgilor" — cum se exprimă prof. dr. V. Bologa de la Universitatea din Cluj.

Româncă din Avdela torcînd din sumă (fuior)

NEGUSTORII AROMÂNI ÎN ŢĂRILE DIN APUS

echile legături comerciale cu francezii în sec. XVIII şi XIX ne sînt destul de cunoscute. Lînurile şi bumbacurile au avut mare preţ în această ţară. Portul Marsiliei era de asemenea bine cunoscut şi destul de frecventat încă din timpuri vechi de către aromâni şi greci din Cavala, Salonic, Durato şi alte centre. Mijlocitorii „greci" din acest port erau în majoritate aromâni, scrie V. Bérad [16]). Vechi legături au avut cu toate bîlciurile mari, cum a fost cu celebrul bîlci de la Beaucaire pe Ron, care se ţinea între 1 şi 28 iulie şi cunoscut încă din sec. XVII[17]). Marile societăţi de case comerciale din Europa, reprezentate sau conduse de aromâni, trebuie să fi existat şi în marile centre ale Franţei, care, totuşi, dată fiind clasa burgheză formată din vremuri vechi şi doctrina colbertiană de mult în fiinţă, nu putea servi pentru aromâni sau greci de cîmp de activitate prea intens cu alte ţări. Lînurile, bumbacurile, pieile şi alte materii brute macedonene au avut mare preţ şi în Franţa.

Încă din sec. XVIII, joacă în Spania un mare rol financiar ca bancher la curtea regelui Spaniei un Adam Serachiotul — adică originar din Seracu — şi aceasta este o preţioasă indicaţiune, ţinînd seama mai ales şi de faptul că cantităţi considerabile de ţesături şi cape

[16]) Op. cit. 249. D-l Nasi Diamandi spune că, aici, în Marsilia, a fost un mare negustor Gheorghiades din Samarina.

[17]) Pouq., ed. I. o.c., III.

fabricate în munții Pindului, precum și de lemn de construcție, se desfăceau acolo și că atiția negustori — mulți din ei cu vasele lor — frecventau toate porturile Mediteranei sau făceau comerț de coloniale între Malta și Spania.

Vechile legături cu Veneția pînă în 1761 sau întreg sec. XVIII nu se termină odată cu deplasarea drumurilor dinspre Adriatica spre Europa centrală ; ele n-au mai continuat cu același ritm bogat ca altădată, dar n-au încetat niciodată. Caravanele de la Bitolia și din alte ținuturi frecventau regulat portul Durațo, pe unde se introduceau prețioase mărfuri italiene și austriace — aceasta pînă în 1912. Aromânii din Albania, însă, își continuau activitatea prin acest port mare și frumos a cărui importanță crește mereu pentru noul stat independent al Albaniei, unde am văzut că acești aromâni au jucat și joacă încă un rol de primul rang. Lînuri se trimit și astăzi încă — în măsură mică, natural — în Italia, Franța și Anglia ; covoare din Mețova, Seracu și Călarii se desfac încă în porturile italiene, în Veneția cu argintărie, de asemenea, se mai desfac încă în orașele italiene, ca Bari, Neapole, Veneția, Triest. etc., ba unii bijutieri își au magazinele lor la Roma.

O parte din brînzeturi — cașcavaluri, parmezane și unturi din Epir, aprovizionau, pînă la regimul fascist cînd aveau monopolul exclusiv, orașele italiene și ajungeau pînă la Triest, peste tot fiind case de desfacere ținute de aromâni. Saricul renumit din Pind era, pînă nu de mult, atît de căutat de negustorii din Triest, Veneția, Sicilia și alte părți ale Italiei, saric care servea pentru capotele marinarilor din Adriatica și Mediterana.

Tip de tinăr celnic aromân

La Brindisi, există, încă, o colonie numeroasă de peste 40 familii aromânești, în fruntea ei avînd pe unul Chilită, originar de la Valona ; membri din familia Balauri erau armatori. Nu posedăm date despre bogatele colonii aromânești — confundate mai mult ca oriunde cu cele grecești — care activau în centrele mari și mici din această țară, atît de accesibilă, altădată, negustorilor și meșteșugarilor aromâni, precum și tuturor acelora care erau dornici de învățături înalte sau meșteșuguri frumoase. Prin 1878, s-au mutat colonii de negustori aromâni din Bosnia, stabilindu-se la Veneția.

O casă de comerț foarte importantă la Livorno și Genova era a lui Sturnara, nepotul marelui negustor Tușița Mețovanul, tînăr mort la 34 ani, cu studii în Anglia și elev al lui Lafitte ; era o capacitate în domeniul economic și financiar și, în scurta lui viață, a putut strînge averi considerabile.

Cercetări serioase și îndelungate care să urmărească vechile colonii aromânești în Italia din cele mai vechi timpuri ar forma obiectul unui studiu special plin de interes.

NEGUSTORII AROMÂNI ÎN GERMANIA

Am văzut mai sus că aromânii din Zagor își întinseseră afacerile lor pînă la Amsterdam, capitala Olandei. Încă din sec. XVII, fabricile din Franța, din Brabant și Belgia vărsau, prin Salonic, cantități considerabile de postavuri pe piața Macedoniei și Traciei și toate acestea au prosperat în mare măsură pînă la introducerea postavurilor germane. Moscopolenii, în negoțul lor, erau singurii intermediari între Albania și Europa[18] ; comercianți și industriași cu renume se găseau peste tot în fosta monarhie, ca și în Polonia și în multe centre ale Germaniei — cum observă geograful grec D. Philippides[19]). Din cele expuse la locul cuvenit, știm că aromânii din toate provinciile aromânești și din vremuri vechi făceau negoț cu toată Europa, dar mai ales cu Germania și toate provinciile supuse coroanei Austriei. O regiune din Tracia rezervată exclusiv comerțului cu aceste țări a fost aceea a Seresului, de unde se expediau piei frumoase fabricate și bumbacuri în cantități considerabile ; iar de aici, se aduceau, în schimb, multe mărunțișuri, bijuterii, stofe și mai ales postavuri — comerț foarte bănos pe care erau stăpîni grecii și aromânii. și am văzut că marii negustori ai Seresului erau aceștia din urmă. Prin sec. XVIII, aromânii, în calitate de supuși turci care împînziseră orașele din fosta monarhie habsburgică, au pătruns în țările germane pînă la Breslau, Lipsca, Frankfurt, Colonia și Hamburg, unde făceau comerț cu mărfuri orientale, iar de acolo se înapoiau cu mărfuri necesare Peninsulei. Alții în colonie erau așezați la Dresda[20]). Negustorii întreprinzători cu caravanele atingeau și Berli-

[18]) E. M. Cousinéry, I., p. 163 și 51.

[19]) „Gheografia tis Rumanias en Lipsia". I. p. 30 — ap. I. Car., p. 116.

[20]) Pouq., ed. II. 1, 208.

Nevesca, cea mai frumoasă comună de aromâni din Macedonia grecească

nul [21]. în afară de cei stabiliți în acest mare centru.

În legătură cu comerțul aromânilor în această țară, va trebui să cităm cele scrise de un cunoscător al situației care a fost dr. G. C. Roza : „Singuri (aromânii) sau împreună cu străinii, au fundat societăți comerciale însemnate în mai multe cetăți : în Ungaria, în Saxonia și pot zice în toată Germania nu există vreo cetate comercială în care să nu fie negustori români de prima clasă".

Colonii importante trebuie să fi existat în Prusia meridională. În Posen din această provincie, găsim ca protopop și cartofilax pe „nemuritorul scriitor român din Moscopole", cum îl numește dr. P. Papahagi pe Constantin Ucuta, „pesemne la biserica ortodoxă fundată de credincioșii aromâni, care ajunseseră pînă aci ca negustori". O altă colonie bogată — despre care vom vorbi mai pe larg — a fost la Lipsca, unde iarăși găsim ca efimeriu la capelă pe Ambrosie Pamperi Moscopoleanul. Mai mult ca oriunde, însă, ei au activat, se vede, în provincia Saxoniei, în centre ca, Grimma, Chemnitz, Leipzig și altele. Germania — în luptă cu doctrina mercantilistă a țărilor invecinate — avea nevoie de materii brute pe care le găsea mai ales în orientul turcesc și singur acesta îi rămăsese ca debușeu de cea mai mare importanță ; pe de altă parte, agenți care puteau aduce servicii considerabile nu puteau fi decît grecii și în special aromânii, stăpîni pe materiile prime — bumbacuri, mătăsuri, lînuri, piei și vite, și, totodată, cei mai buni cunoscători ai realităților din Imperiul otoman. Numai astfel se explică extraordinara bunăstare a moscopolenilor și zagoriților, precum și nevoia de a se răspîndi, din cele mai vechi timpuri, peste tot în Europa și mai ales în Saxonia — regiunea cea mai industrială a Germaniei.

În afară de Lipsca, orașul Grimma era destul de bine cunoscut de negustorii orientali [22]. Dar o colonie numeroasă de negustori „greci" s-a stabilit la Chemnitz, unde au organizat un centru comercial de desfacere a bumbacului oriental și de unde aprovizionau nu numai Lipsca și toată Saxonia ci și toată Germania și în bună parte Anglia [23].

Pe lîngă acest comerț cu articole manufacturate și materii brute aduse din Orient, am văzut la începutul capitolului că ei au avut case comerciale și au făcut comerț de bancă în toată țara. În ultimul timp, prin a doua jumătate a sec. XIX, aromânii — ca și grecii — au lucrat cu un articol foarte căutat în Apus și anume cu tutunurile turcești din Tracia și Macedonia. În această branșă foarte rentabilă, s-au distins mai ales neveștenii. Cel dintîi care s-a avîntat — cel puțin despre acesta avem date — a fost Nicola al lui Lachiu Sossidi, unul din frații care au deschis, la Constantinopol, în 1838, renumitele fabrici de țigări „Sossidi Frères" și „Regal", care se desfăceau și în Germania. La instituirea monopolului în Turcia, despăgubiți de regie, Nicola trece la Hamburg, unde a întemeiat firma „Sossidi Frères de Constantinopole", pe cînd Jean și Constantin au trecut la Cairo, avînd aceeași firmă.

Legăturile istorice ale negustorilor aromâni cu Germania s-au făcut însă prin mijlocirea marelui tîrg de la Lipsca. Încă din sec. XIV, toate mărfurile din vestitele orașe comerciale

---

21) Vezi Jung, „Die Romanischen Landschaften", 469 și Pouq., ed. I, v. I. 157. Unii dintre cărăvănari sau negustori cu caravana lor erau mulovisteni. Unul Dimce Ciomu ducea, prin 1820, la Berlin, untdelemnuri, apă și ulei de roze de la Kazanlic, apă tare, orez, tutunuri etc. și, mai ales, lipitori, ce le desfăcea și în Franța. Alții duceau și prune uscate din Bosnia.

22) Gh. Netta, o.c., 21

23) Ibid., 11—12

Tîrgul anual de la Grebena, înainte de război

ale sudului germanic, ca Nürnberg, Augsburg, Ulm, şi din Genova şi Veneţia erau distribuite pe calea acestui tîrg în răsăritul continentului, astfel că, cu timpul, a putut să se afirme ca cea mai puternică piaţă de schimb între răsărit şi apus. Odată cu hughenoţii imigraţi din Franţa, au căpătat o dezvoltare extraordinară şi tîrgurile lui de toamnă, de primăvară şi din ianuarie ajung la o mare faimă. Încă din 1615, comerţul cu lînă adusă din răsărit a creat un tîrg anume pentru negocierea ei, după care, în 1625, au urmat alte două : unul pentru cai şi altul pentru vite cornute din Polonia şi din Turcia. Din acest sud-est european, îşi furniza Germania — prin acest centru — materiile prime de care avea nevoie, materii care pătrundeau şi în ţările apusene, în cele nordice şi pînă în Anglia. Bumbacurile din marele centru comercial grecesc din Chemnitz pătrundeau, tot prin Lipsca, în ţările sus amintite.

Aromânii noştri l-au cunoscut încă de acum 400 de ani, cînd l-au cunoscut şi românii munteni, moldoveni şi cei din sudul Transilvaniei, dar legături mai trainice cu Răsăritul a început să aibă imediat după războiul de 30 de ani, care s-a încheiat cu pacea din Westfalia. „Grecii" şi ceilalţi negustori ai Braşovului şi Sibiului făceau comerţ mare cu Lipsca încă din sec. XVII. „Cuţovlahii" din Macedonia îl atingeau cu caravanele pe calea Belgrad—Buda—Viena—Praga — trecătorile Bohemiei şi drumurile Saxoniei ; în epoci anumite, se întîlneau cu ceilalţi la Buda, iar cei din Moldova la Breslau.

Prin „grecii" aşezaţi în cele două mari cetăţi comerciale Braşov şi Sibiu, ajungeau pe piaţa Leipzigului atît produsele din cele două principate române, cît şi cele ale întregului sud-est european „mărfuri turceşti" şi se înapoiau de acolo cu lipscănii. Aromânii stabiliţi în Moldova erau, de asemenea, în contact frecvent cu Lipsca. Se citează, ca atare, numele unora ca Dumitru Duca şi Cristofor care obţin paşapoarte pentru a merge din Moldova la Lipsca, sau pe un chir Dimitrie şi chir Postolachi „lipţcani", care ar putea fi, după nume, aromâni, sau pe Anastase şi Constantin Pano, Dimitrie Costiva, Dimitrie Papa Anastasie, uniţi cu fraţii Mărgărit şi Compania pentru negoţul lipţcănesc. Aromânii din Zemlin lucrau şi ei cu acest mare tîrg internaţional, iar negustorii din Sf. Andrei îşi aveau piaţa lor comercială în Lipsca. „Grecii" din Chemnitz, Viena, Breslau, Praga, Pesta şi alte centre erau în neîntrerupte legături cu conaţionalii din acest mare tîrg.

La Lipsca, zagoriţii aveau casele lor comerciale[24]), precum aveau magazinele lor şi cojocarii din Ohrida, care rămîneau aci timp îndelungat şi se întorceau cu idei noi de libertate. Pieile prelucrate în oraşul macedonean se expediau în Austria şi în toată Germania. Ba se aduceau de la Lipsca şi cantităţi considerabile de piei de vulpi, veveriţe, iepuri, pisici, lupi etc., care, după prelucrare, se expediau, prin casele ohridene din multe centre europene, în alte ţări. Pe lîngă piei brute sau lucrate, bumbacuri şi mătăsuri, aromânii mai duceau, aici şi în Europa, blănuri, „mesade", confecţionate la Ohrida şi Castoria. Moscopolenii, care se ocupau cu industria şi comerţul acesta, mai duceau la Lipsca, tăbăcite sau netăbăcite, piei de vulpi renumite din Peristera. Şardag şi Morihova, piei de iezi din Macedonia, blăni de jderi din Peristera, de urşi negri şi de lupi cu părul des şi mătăsos, de nurcă, de nevăstuici galbene şi veveriţe de care erau plini toţi munţii din Magarova etc. Piei de miei din jurul Bitoliei ducea la Lipsca cu caravana lui bătrînul Naum Topa, poate şi Tase, tatăl acestuia. Chirigiii din Pind ajungeau şi ei pînă la Lipsca din vremuri foarte îndepărtate.

După dr. Gh. Netta — de la care împrumutăm atîtea date preţioase — epoca cea mai bogată în vizitatori orientali a fost între 1765—1838. Toţi aceştia — valahi, moldoveni, armeni, greci şi aromâni — îşi aveau, încă din 1700, un han „Griechenhaus" păstrat încă pînă astăzi, aşezat în gura pieţii şi în apropierea bolţilor

[24]) Pouq., I. 208

mai însemnate de desfacere a mărfurilor. După cercetătorii sîrbi, această Griechenhaus ar fi fost întemeiată de negustorii din Ohrida. Nu putem şti cît de adevărată poate fi această afirmaţiune ; oricum, însă, ei ar fi putut contribui mai mult ca oricare alţii.

NEGUSTORII AROMÂNI ÎN ŢĂRILE SLAVE DE LA NORD

ÎN POLONIA

Legăturile economice ale aromânilor cu Polonia sînt foarte vechi. O colonie româno-grecească era înfloritoare deja la finele sec. XVI, iar în sec. XVIII, găsim un grec Caraiane aşezat în Snyatin, păstrîndu-şi, totodată, privilegiile din Moldova. Grecul Caraiane nu pare a fi deloc grec. Faptul că colonii vechi de negustori aromâni existau in Polonia este sprijinit şi de un altul şi anume că familia Papari din care s-a născut, în 1636, Dosoftei, Mitropolitul-poet al Moldovei, a fost destul de veche în Galiţia, mai mult ca probabil din sec. XVI. Prin 1595, am putea identifica acolo pe unii din Iaşi ca Dima „Balagora", ca Dimo Mihail, Manuil Simotos etc., „cu toţii greci". Mai găsim pe unul Ionachi Simota („Enachi Simon Grecul") la Iaşi, curtean al lui Eremia Movilă. Numele acesta de „Simota" şi „Simotos" — pe care le dăm cu toată rezerva — reamintesc nume originare din Vlaho-Clisura şi enumerate deja printre negustorii din Viena ; de asemenea, „Balagora" reaminteşte nu tocmai de departe familia „Paligora" din Nevesca-Mulovişte.

Am amintit, vorbind de colonia din Posen—Prusia meridională, actualmente în Polonia, că, aici, era ca protopop şi cartofilax Constantin Ucuta, nemuritorul scriitor aromân din Moscopole, „pesemne la biserica ortodoxă fundată de credincioşii aromâni, care ajunseseră pînă aici ca negustori". El trăia — scrie istoricul N. Iorga — „în mijlocul altor „greci" de aceştia din Moscopole şi de aiurea „oenopoli" şi „bibliopoli" îndată polonizaţi ca nume, dar rămaşi cu biserica şi cimitirul lor, între membri ai familiilor cunoscute şi merituoase pentru neam, Roja, Grabowski".

În Polonia, negustorii aromâni erau oameni „bogaţi". Pe vremea lui Iosif II, ei au obţinut autorizaţia să ridice, în medii pur catolice, capelă la Cracovia, care, ca şi la Lipsca, era frecventată şi de negustorii din Sf. Andrei, care aveau piaţa lor comercială. De altfel, relatiunile aromânilor cu Polonia se pot deduce şi din numele monedei de zlot sub formă de „zloată, zăloată", rămasă în pieţele macedonene pînă în ziua de astăzi.

Ştim din cele ce preced că negustorii aromâni aveau, în mîinile lor, tot negoţul de vinuri din Ungaria de Nord şi exportul acestora în Polonia. Aici, erau, fără a putea fixa centrele, marii negustori : fraţii Grabowski, fraţii Nicolae şi Ghiorghi Tricupa-Kosmiski, Atanasie Mutowski, Naum şi Evreta Saguna, unul Circu-Kosavovici din Meţova, alături de mulţi alţii care — nu se ştie din ce motive — s-au întors de acolo şi s-au stabilit în Ungaria, mai cu seamă la Pesta şi Mişcolţ, probabil, ca să diriguiască mai bine de aci exportul. Negustori aromâni erau şi la Halici, nume ce-l găsim purtat de aromâni din Perlepe.

Cioban român din Munţii Pind, ţinînd în mînă un cîrlig (carlibana), instrument ce-i serveşte la prins oile.

În fruntea coloniei greco-române de la Lemberg-Lwow, era, în sec. XVII, unul „arhonul" Palapan sau Balaban, negustor din Ianina, care, în 1671, a zidit pe cheltuiala sa o capelă grecească, în locul vechii biserici moldoveneşti şi a adus trei italieni ca să înalţe mîndra instituţie apuseană , de astăzi — aşa cum notează istoricul N. Iorga. Acest Alexe Balaban — de a cărui veche familie vorbesc şi scrisorile lui Lăpuşneanu — era marele negustor moldovean, asociatul lui Duca Vodă. În acest oraş erau „bancheri" greco-români care schimbau galbenii de aur. În lucrarea istoricului N. Iorga asupra relaţiunilor cu Lembergul, găsim cîteva nume, din cele nenumărate, ca Duma Walachus — simpliciter Sima (prin 1479), ca „Jurlea" Grecul (Jurzi Grecus) — 1500 ; Dzany Greco, care era rugat să aducă şofran din ţară (1526) ; ca Gheorghe Paczo Grec, Constantin Pandoli şi Nicolae Zuppa, negustori din Bucureşti, veniţi, în 1500, la Lemberg, etc. — nume ce le dăm cu toată rezerva.

ÎN RUSIA

Prima menţiune despre „greci" în Imperiul rusesc se face în sec. XVII. Tot în acelaşi secol. cazaclii români şi greci duceau „vinaţe" în ţara căzăcească şi „saftiane de Bichir" şi „blane de Mosc", fără a „dezlega la Iaşi" şi ajungeau pînă la „Nejna", la iarmarocul cel mare din

Româncă din comuna Medgidie, situată pe țărmul Mării Adriatice

Nijni Novgorod[25]). Se menționează și un Panaiot negustorul, refugiat în Rusia cu Domnul său Dimitrie Cantemir.

Întocmai ca și în Austria, tot astfel și Rusia ducea operă de cîștigare și a elementelor balcanice în vederea expansiunii economice, a creării, deci, a unei clase burgheze și, mai cu seamă, în vederea unei expansiuni teritoriale spre Țarigrad și Marea Egee.

Că prin Grecii aceștia erau mulți aromâni, nu încape nici o îndoială. Urmași de-ai moscopolenilor se află încă astăzi în această țară, scrie Weigand[26]) ; negustori aromâni, se găseau în Polonia încă din sec. XVI, care, natural, își întindeau afacerile și în Rusia ; mai știm că zagoriții [27]) și castorienii [28]) făceau comerț de bancă și de blănuri în această țară fără hotare și în toate satele ei [29]), că clisurenii făceau mari afaceri la Moscova[30]), stări, deci, care concordă cu faptul că aromânii s-au găsit de mult în activitate comercială în cuprinsul imperiului moscovit. Ceva mai tîrziu, se găseau și mici colonii din Nevesca, Crușova, Mulovişte și alte centre aromânești. Se poate ușor deduce, pentru vremuri mai noi, importanța coloniilor de negustori din Ianina—Zagor—Metova răspîndite în imperiu, după sumele ce se depuneau la băncile din Moscova și Viena pentru opere de binefacere socială ce le întrețineau în patria de origine, depuneri ce, adesea, atingeau sume de milioane de ruble ; astfel, numai metovenii aveau depozitate la aceste bănci un fond care trecea cu mult peste un milion de ruble[31]), în

[25]) St. și doc., 332—3. Nr. 74 — ap. Ist. Com. I, 291.
[26]) „Die Aromunen", I, 100.
[27]) Pouq., I, 208.
[28]) Ibid., III, 1—2.
[29]) Vezi W.M. Leake, o.c.
[30]) Vezi I. Cvijic, art. cit. de V. Papacostea.
[31]) Arvantinos, „Istoriografia tis Ipiru", ap. Th. Burada, „Cercetări la școlile române din Turcia". 112—14.

toate monedele europene, precum și alte fonduri considerabile de către epiroții evergheți la băncile moscovite [32]) Doi mari negustori din Ianina : Zosimos și Capelan — originari pare-se din Ghramenohoria — cele șapte sate grecești din jurul orașului — întrețineau, pe cont propriu, colegiul și spitalul în timpul lui Ali Pașa. Că mulți din aceștia se dădeau de greci, sau erau socotiți ca atare, faptul nu este deloc curios. Majoritatea negustorilor greci din Odessa, scrie V. Bérard, erau valahi de rasă și adesea și de limbă[33]).

Chiar la încheierea păcii războiului ruso-turc din 1790—91, găsim, în 1791, la secretariatul expediției rusești din Mediterana și Arhipelag și ca dregător al secretariatului la congresul din Iași, pe un învățat la universitățile din Olanda și Germania și fost în serviciul diplomatic moscovit vreme de 22 de ani, pe moscopoleanul Atanasi Bala. Acest înalt dregător, foarte considerat în corpul diplomatic, a putut să se dezvolte numai într-un mediu moscopolean, așezat de mult în provinciile Rusiei. Părinții lui Ivan Gurco, generalisimul rus din 1877, erau metoveni — o nepoată a acestuia trăia nu de mult în acest oraș din Pind, iar casa veche a familiei există încă. Un metovan Manachi — nu știm ce negoț făcea — a lăsat la Kazan o mare și bogată bibliotecă.

Negustorii de blănuri de Moscopole, Zagor, Castoria etc. ajungeau pînă în Siberia : Tomsk, Irkutk, alții la Arhanghelsk, la marele bîlci din Nijni Novgorod și în alte centre. De aici, trimiteau resturi neînsemnate de blănuri, de la marile ateliere, la Ohrida și mai ales la Castoria, unde știm că se confecționau minunatele și prețioasele „mesade", ce se desfăceau peste tot.

Știm că zagoriții erau cei mai îndrăzneți cărăvănari. Pe la finele sec. XVIII și încoace, cărăvănarii din Samarina ajungeau pînă la Nijni Novgorod, unde desfăceau obiecte de oțel fabricate la ei acasă ; forfecărie, cuțitărie, hangeare etc. și se înapoiau — după șase luni de absență — cu mărfuri rusești, dar mai ales cu marochin fin și cu blănuri pentru Peninsulă.

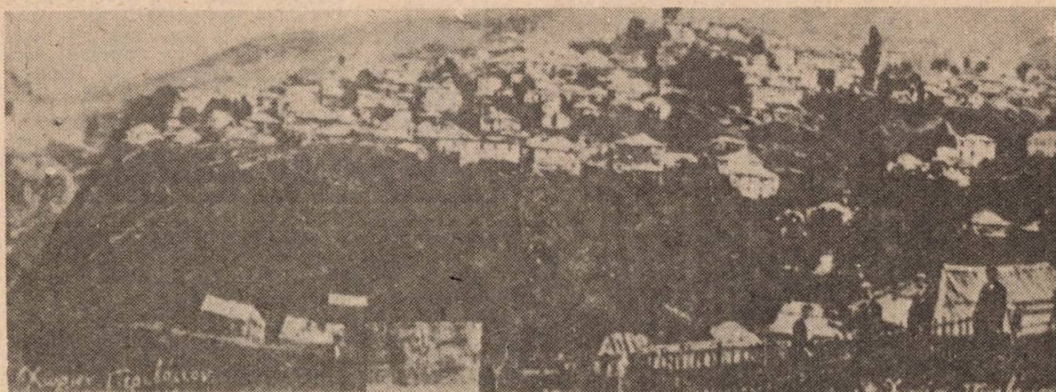
NEGUSTORII AROMÂNI ÎN ȚĂRILE SLAVE DIN SUD

ÎN SERBIA

Serbia veche adică micul regat început de Miloș Obrenovici și întregit după războiul din 1885 cu bulgarii, a fost străbătută din cele mai vechi timpuri de păstorii, cărăvănarii și negustorii români, cunoscuți în această țară ca și în ținuturile slavono-croate, sub numele de Țințari. Dardania romană în care intra Bosnia și Herțegovina, Bulgaria de est, vilaetul Cosovo, Albania de nord și Muntenia, precum și Serbia veche — a fost leagănul românilor din Peninsula Balcanică. În căutarea de pășuni bogate pentru turmele lor, păstorii români n-au cunoscut noțiunea de hotar și de piedică. În expansiunea lor spre nord și nord-est, primele ținuturi bogate în munți și platouri cu ier-

[32]) Vezi Lambrides, ap. I. Car., 115.
[33]) „La Turquie et l'Hellénisme Contemporain", 249

Perivale, vedere parţială (1923)

buri grase şi adăposturi sigure erau tocmai ţinuturile din această Dardania. Serbia era o ţară foarte potrivită pentru păstorie şi de aceea au trăit mai dintotdeauna români mai cu seamă în Stari Vlah — Dardania sau Serbia veche de astăzi, cum observă scriitorul T. Filipescu. Pe cînd Muntenegru era un bulevard al caravanelor în drum spre importantul port adriatic Raguza şi pentru celelalte provincii şi Croaţia, Serbia — cu văile ei largi şi căzind perpendicular pe Sava şi Dunăre, ca Vrbas, Bosna, Drina şi Morava — era drumul de trecere a negustorilor şi a caravanelor valahe din sudul şi nord-vestul Peninsulei, înspre Austria şi Europa centrală. Ţară de tranzit pentru două lumi atît de deosebite şi ţară de agricultori şi de crescători de porci, legaţi de pămîntul şi pădurile lor de ghindari era — pînă în a doua jumătate a sec. XIX — un ţinut neexploatat ce-i chema să se aşeze la ei, ca să-i valorifice produsele solului şi energiile virgine şi adormite, să-i pună în legături economice şi culturale cu lumea şi strălucirea vechiului Bizanţ, precum şi cu lumea nouă ce se desfăşura dincolo de Adriatica şi de-a lungul cursului superior al Dunării.

Primele însemnări despre negustorii aromâni în Serbia le avem din sec. XVI. În 1591, Bratislav i-a semnalat ca locuitori ai Belgradului, sub numele de „greci". Deja în sec. XVII, ei numărau, de-a lungul Dunării, la Belgrad, trei „mahalale greceşti", pe cînd în provinciile slavono-croate ca şi în Ungaria, erau, în acelaşi secol, factor hotărîtor în comerţ, iar în Turcia deţineau monopolul exportului.

În decursul aceluiaşi secol al XVII, negustorii aromâni cu caravanele lor ajungeau în Serbia pe calea Ujiţe, Valjevo şi Belgrad, pe cînd aromânii făceau concurenţă negustorilor raguzani aşezaţi în acest oraş. În 1667, un mare număr de negustori aromâni se găseau printre negustorii străini.

Primele nume de negustori aromâni la Belgrad, cunoscute în sec. XVII, sînt ale moscopolenilor Dimitri Bendu şi tatăl lui Teodor Nicolau, care, în 1697, cumpărau boi — fiind furnizori ai statului turcesc — precum şi ceară din Bosnia şi Muntenia.

Panica ce a cuprins pe moscopolenii fugari — după dezastrele metropolei din 1769—1788 — a turburat şi alte aşezări ca Clisura, Blaţa, Sacişta, Serfige etc., fugari dintre care mulţi s-au oprit şi în Serbia veche. Tot în această ţară, s-au oprit, după 1769, şi familii originare din Gopeş, dintre care multe, laolaltă cu moscopolenii în bejenie, s-au stabilit şi în Ungaria. Alte evenimente care au provocat revărsări de aromâni în ţara sîrbească au fost turburările sîngeroase ale cîrjaliilor lui Pazvan Oglu de la Vidin, ale cărui bande au terorizat ţările vecine pînă aproape de al doilea deceniu al sec. XIX. Nereuşita revoluţiei greceşti din 1821 a pricinuit, de asemenea, revărsări de aromâni din sudul şi nord-vestul Peninsulei. Un alt flux destul de viguros din Clisura, Cojani şi Ianina s-a simţit în tîrgurile Serbiei în al cincilea deceniu al secolului trecut. După 1878, mulţi aromâni din Bosnia au trecut în Serbia. Este, de asemenea, de remarcat rolul hotărîtor ce negustorii moldovineşti l-au jucat în Serbia veche, unde n-a existat tîrg sau tîrguşor fără coloniile lor, dar despre care cercetătorii nu pomenesc nimic direct ; aceşti aromâni au început să se aşeze în această ţară de acum un veac şi mai bine. Alături de aceştia, pisuderenii şi aromânii din Beala se găseau peste tot — mai ales în satele provinciei Sumadia şi în altele de la vestul Moraviei. Cruşovenii s-au mărginit, în sec. trecut, la activitatea în marile oraşe, ca Belgrad, Niş etc. Negustorii aromâni „pecialbari" (activînd în străinătate în lupta pentru existenţă) mai veneau în Serbia şi din Magarova, prea puţini din Nevesca, mulţi meşteri constructori din Ohrida şi alte centre, mulţi medici, mai ales din Epir etc.

Ohridenii au început să emigreze în această ţară odată cu începutul sec. XVIII. Astfel, aceştia, cunoscuţi sub numele de „Vlasi" şi „Ţinţari", toţi purtînd nume caracteristice aromâneşti, au întemeiat, acum 200 ani, comuna Preobrazenie ; îi mai găsim pe Ohrideni aşezîndu-se cu familiile şi în comuna Orasije — regiunea Temnici, precum şi în Idrelo din Mlava. O mare parte din aceşti „Vlasi" şi „Ţinţari" din Ohrida s-au aşezat şi în regiunea Vranja, unde pînă astăzi se găseşte localitatea „Vlaşki Put" — drumul aromânilor, de asemenea, şi la Jarkovo, în Velika Mostaniţa etc. Printre aromânii ohrideni din Preobrazenie cu mult spirit comercial, s-au aşezat şi aromâni

Romancă din orașul Siraco, vilaetul Ianina

din Beala de jos și toți aceștia aveau legături comerciale cu Macedonia de sud și Serbia veche, precum și se coborau pînă la Nevrocop, de unde aduceau stofe.

Și în restul Serbiei — scrie dr. D. Popovici — se găseau aromâni, „probabil negustori". Credem că, atunci cînd dezastrul național din sudul Albaniei a avut loc, mari și numeroase coloane de refugiați — în drum spre Sava și Dunăre — au lăsat urme bogate și în țara Serbiei. De o pildă, la Niș, a fost o colonie de moscopoleni ce locuia părțile orașului „Clah Mahalè". De o asemenea colonie moscopoleană se vorbește și în împrejurimile Vraniei.

Și pentru Serbia se impune aceeași întrebare : Ce este cu grecii de care se pomenește așa de des în documentele vremii și în notele de călătorie ale contemporanilor ? Ne vom referi, iarăși, la concluziile profesorului dr. D. Popovici care afirmă cu certitudine categorică că n-a găsit nici un grec măcar, originar din Atena sau Constantinopol, dar că a găsit numai cîțiva „greci" din Salonic în afaceri de comerț și nu ca locuitori stabili, care greci ar putea fi și ei puși în discuție, ca fiind dintr-o localitate unde elementul aromânesc era în proporție impunătoare. Acești așa-ziși greci, deci aromâni, au pus bazele comerțului în tîrgurile sîrbești, ei au fost în mare parte învățătorii negustorilor sîrbi — scrie același cercetător.

elgradul pare a fi fost stăpînit de ei în sec. XVIII. Și a fost firesc să fie așa dacă, în față, Zemlinul era în puterea lor. Dar dominațiunea lor începe încă din sec. XVII, cînd aveau, de-a lungul Dunării, „trei mahalale grecești" și cînd erau destul de puternici ca să facă concurență negustorilor raguzani, care se bucurau de mari privilegii în tot Imperiul otoman, în Sicilia, Ungaria și în Serbia. Sub dominațiunea austriacă (1717—1739) „grecii" s-au așezat în piața principală și în orașul sîrbesc al Belgradului ; pe cînd cu căderea acestuia sub turci colonii numeroase din acești negustori s-au refugiat dincolo, așezîndu-se, după cum am mai văzut, la Novisad și Osec din Bacica. Deosebit de moscopolenii deja pomeniți, primele nume de negustori belgrădeni, „probabil aromâni", ne sînt date de cercetătorii sîrbi pentru 1733 : Ghiorghi, Panaiot și Nicola. Pe la finele sec. XVIII, ei erau negustorii de frunte ai Belgradului și dețineau, în mîinile lor, tot comerțul — import și export. Încet, încet, acest oraș, cel mai mare al Serbiei, devine, spre finele secolului, grație acestor negustori și acelora din Zemlin și Panciova, antrepozitul întregului comerț turcesc, austriac, muntenesc, moldovenesc și al Mării Negre.

In epoca lui Miloș, grecii și aromânii constituiau un important număr de locuitori ai Belgradului. După cum aceștia din urmă au creat tîrgurile slavono-croate, tot ei au creat și tîrgul acesta : în primul rînd, vin aromânii din Vlaho-Clisura, ca cei mai activi și întreprinzători, pe urmă cei din Bața, Saciște și Cojani. Ca și dr. D. Popovici, tot așa și G. Weigand pune, alături de moscopoleni, Vlaho-Clisura de un interes special pentru comerțul sîrbesc și găsește foarte multe case aromânești distinse, majoritatea din această localitate. Cei mai remarcabili locuitori ai Belgradului care se dau de greci nu erau decît aromâni — observă același scriitor, pe cînd Srematz, vorbind de locuitorii Belgradului, spune că toți erau aromâni sau greci.

Nu cunoaștem data exactă a așezării clisurenilor în Serbia, dar, judecînd după vechimea lor în țările slavone, ei ar fi foarte vechi, cu deosebire la Belgrad. Veniți singuri sau împreună cu alți aromâni, este sigur că ei au fost întemeietorii tîrgului Belgradului. J. Cvijic semnalează ca locuitori ai acestui oraș și pe Gopeșeni, care, probabil, au fost din vechile colonii venite odată cu moscopolenii sau din cele mai tîrziu așezate.

Fizionomia socială și comercială a Belgradului era, pînă aproape de a doua jumătate a sec. XIX, curat aromânească. După această dată au început să pătrundă evreii spanioli încurajați de Miloș. Aromânii erau un factor important în societatea belgrădeană, iar pașii turci erau clienții lor obișnuiți, tributari puterii lor financiare. Firmele erau aproape toate „grecești" — din Moscopole, Clisura, Gopeș, Magarova, Mețova, Ianina, Corița, iar pe ici, colo cîte una sîrbească. Corespondența și registrele se țineau în grecește, școala destul de veche, a doua ca valoare programatică față de aceea din Zemlin, iar în biserica catedrală serviciul divin se făcea cu un fast strălucit. În consiliul municipiului Belgrad, între 1860—70, din 16 consilieri, 12 erau aromâni, restul sîrbi — o dovadă elocventă de situația elementului aromânesc în acest oraș. Bătrînul Nușa, singurul din consiliu

care știa franțuzește, a întîmpinat, în numele orașului, pe Gambetta, în drum spre Constantinopol.

Dacă alții au ridicat Belgradul la înălțimea unui oraș comercial european, nu este mai puțin adevărat că pisuderenii, gopeșenii și mai ales mulovișteniii, au ridicat Kraguevatz și Niș, precum și o mulțime de alte tîrguri la viața urbană, cu atît mai mult cu cît n-au fost trecători, ci elemente statornice, asimilîndu-se în totul în masa sîrbească. Nici unul din tîrgurile Șumadiei și aproape nici un oraș din dreapta Moraviei n-a putut respira fără aceștia. Pretutindeni erau bine primiți de țărănime și, repede, ajungeau în fruntea tîrgurilor.

Vechimea mulovișteniilor în această țară pare a fi de un veac plin. Aceeași vechime ar avea-o și gopeșenii, în afară de coloniile ce s-au oprit aci, cînd cu distrugerea Moscopolei. Și unii și alții au avut cam aceleași îndeletniciri : dervene, hanuri, restaurante, hoteluri — un factor important de acaparare economică, comerțul cu vite pentru Salonic și Constantinopol, cel de porci pentru Austro-Ungaria, coloniale, tutunuri și băuturi spirtoase ; puțini cu industria prunelor, o parte din mulovișteni cu comerțul special de „broștur", „piper" și lipitori etc.

Un alt factor de acaparare economică era, la mulovișteni, și un spirit serios de solidaritate

Horă aromânească la Perivale, pe platoul de la Cânichi, 1911

între compatrioți. Caracteristice erau aceste metode : dacă un mare negustor se stabilea, de pildă, la Lescovatz, în comunele din jur, se așezau prieteni, rude etc., în tot cazul, compatrioți, care se aprovizionau prin negustorul din Lescovatz, care le acorda credite destul de mari. Este necesar să precizăm că mulovișteniii erau aproape stăpîni pe trei mari centre : Racea, Kraguevatz, Niș. Alte centre ale acestora erau la Alexinatz, Palanca, Natalinți și altele.

Racea, un important nod de căi de comunicații pentru Belgrad — pînă în 1882, cînd s-au construit căile ferate — era, în întregime, stăpînit de acești mulovișteni, toată viața pulsînd prin ei și pentru ei.

Al doilea oraș ca însemnătate istorică și comercială în Serbia a fost Kraguevatz, cetatea de scaun a lui Milos Obrenovici, așezat în centrul Șumadijei, regiunea cea mai bogată. Au fost familii din Gopeș, Pisuderi, Saciști și Seliști, din Magarova, Nevesca și, mai cu seamă, din Muloviște, cu un număr de peste 100 de familii în ultimul timp, constituind colonia cea mai puternică și mai bine înstărită. Acest oraș

a avut o înfățișare curat aromânească prin al 9-lea deceniu al secolului trecut, pînă sub domnia Craiului Milan, care l-a numit „Țințarsca varoș", — oraș țințăresc, adică aromânesc, mahalaua cea mai frumoasă e și astăzi „Țințarska mahalà".

Scriitorul N. Batzaria care l-a cercetat, spune, în scurtele note de călătorie, că este așezat în centrul frumoasei regiuni a Șumadiei, cu țăranii cei mai înstăriți care cresc porci grași pentru Budapesta și cultivă prunele renumite pentru Germania ; că magazinele din oraș cele mai bune și asortate sînt cele aromânești, pe cînd indigenii aveau în negoț, numai firimiturile, că evreii se ocupau numai cu manufactura, iar aromânii în toate ramurile : angrosiști, import-export, mari industriași ; familia fraților Dunda deținea mnopolul articolelor orientale, firma Mihailovici & Paligorici era reputată în toată Serbia etc.

Miri din Samarina Mare

Printre negustorii mulovișteni, cu o vechime de aproape un veac, găsim pe Rista Paligorici. Sima Filipovici si cărăvănarul Iancu Gruia, cu mulți alți tovarăși din aceeasi Muloviște care mergeau după afaceri și pînă în Asia [34].

Un centru mare pentru mulovișteni era — după cum am mai spus-o — și Nișul, cu aproape 40 de familii. Aici, mai erau negustori originari din Gopeși, Clisura, Crușova, Pisuderi etc. După catastrofa Moscopolei, intr-o epocă, deci, cînd această țară era încă un pașalîc turcesc, a fost o colonie aromânească — firește foarte numeroasă, încît cartierul s-a putut numi „Vlah-mahale".

[34]) Glasnik Gheorghr. Drujstva, 12, 58, ap. D. Pap., 73.

Pe tot cuprinsul Serbiei vechi au activat, vreme de decenii, două mari companii, care au exploatat resursele de bogății ce li le puneau la dispoziție solul și au contribuit la modernizarea multor centre. Una curat comercială, a fost Dunda & Vulcan. Cel mai de seamă și întreprinzător asociat a fost Iancu Vulcan care aproviziona compania cu coloniale de la Galați, Odessa, Salonic, Volos etc. cu icre, pește, blănuri, pături și altele, precum și cu mărfuri din Europa și Austria. Actualmente, Dimitri, fiul lui Nicolae Dunda, mare proprietar la Niș, Kraguevatz și Belgrad, continuă aceleași afaceri, precum și comerțul cu vinuri, pe cînd Lazăr și Toma lucrează la Kraguevatz. După dizolvare, bătrînii Dunda — Nicolae și Dimitri — au intrat în asociație cu negustorul muloviștean Tașcu Nace. O altă companie a fost a dr. Ilia & Paligora și Naum Kermele.

Altă companie, celebră, a fost Paligora & Mihailovici. Era formată din : Ghioca Mihailovici (Gh. N. Gherca din Pisuderi) și membri din cele trei Paligora : Belci de la Kraguevatz, Papa Ilia și Apu de la Niș. Luau la licitație mari lucrări ca poduri, șosele, cazărmi, sau cumpărau terenuri, podgorii și pămînturi și aveau mari proprietăți. În combinație cu firma Marcu O. Marcovici, au construit cazărmi și șosele, calea ferată Lapovo — Kraguevatz, au exploatat păduri din ținuturi diferite pentru cherestea și traverse etc. După dizolvarea casei Marcovici, compania Paligora & Mihailovici și-au continuat mai departe întreprinderile: au pavat orașul Palanca, au întemeiat, în 1904, prima fabrică de ciment din Ralja — stație de cale ferată lîngă Belgrad, au exploatat pădurile Ceaceak și altele. Compania a luat ființă înainte de eliberare, 1878 (ramura Paligora — Apu de la Niș a intrat în combinație după această dată) și a durat decenii. Paligora — Belci de la Kraguevatz lucra și cu tutunuri din Alexinatz, Bainovatz etc.

Între Serbia și Macedonia, era un du-te, vino foarte frecvent de negustori și caravane. Articole de argintărie lucrate de iscusiții argintari români de la Bitolia și alte centre se desfăceau în toată Serbia unde se aduceau și alte mărfuri. Ohridenii, ca frații Sacu, aduceau pește ales. Un soi de crăișori erau expediați înghețați în Grecia, Bulgaria și Serbia. Aromânii din Veles aduceau cu carele cereale de la Niș și Vrania pentru Salonic — via Veles. Bătrînii Ghiuță și Cornetti de la Coceana duceau orezuri cu caravane de sute de catiri, iar la înapoiere, aduceau catîri de la Precuplje. Aromânii Nânteni vindeau în Serbia mari cantități de „piper". Negustori din Serbia frecventau toate bîlciurile turcești și veneau după mărfuri la Salonic, Perlepe și chiar la Clisura, ai cărei negustori aveau legături frecvente cu aceia de la Niș.

Toate drumurile bătătorite de caravane — mesagerii admirabil organizate — cu destinație pentru toate țările, erau în stăpînirea aromânilor. În afară de drumurile ocolitoare prin Albania, Muntenegru și Bosnia, caravanele își aveau drumul obișnuit pe văile Vardar — Morava. Drumul pornea de la Kumanovo, drept spre nord, atingea Zibefce — Vrania — Ristovatz și pe valea Morava : Lescovatz — Kiupria — Bagardan — Lapovo — Racea — Palanca — Smederovo — Belgrad, de unde, peste Sava, la Zemlin și intins, spre Timișoara, Budapesta și

Nuntă românească la Leashnitza, sat din districtul Zagoni, vilaet de Ianina

Viena. Din centrele de pe valea Moravei, unde erau acele stațiuni naționale aromânești, cum le-a numit un aromân hanurile și dervenele în arendă, negustorii și caravanele pătrundeau în toată țara sîrbească, la stînga pînă la Ujițe, Vișegrad, Șabatz, iar la dreapta, pînă la Zaicear, Negotin etc., în țara Timocului.

ÎN BULGARIA

n 1797, a fost distrus orășelul Arbănașii — (Arvanitohori și Arnautchioi) de lingă Tîrnova Bulgariei, iar populațiunea a trecut parte la Șiștov, unde cartierul aristocrat se cheamă încă „mahalaua grecească", iar altă parte și-a găsit adăpost în Țara Românească. Aromânii, rămași în Balcani-Hem după dizolvarea imperiului Asăneștilor, dispăruseră de veacuri. Ceva mai mult, și păstorii aromâni nomazi așezați în Sredna Gora (Bulgaria), în Rodopi și în Tracia își pierduseră și ei fisionomia etnică în sec. XVII și XVIII. Dar, pe cînd aceștia dispăreau în masele slave, alte valuri de păstori nomazi grămosteni apăreau în Bulgaria, încă de acum două veacuri. Asemenea imigrațiuni în munții acestei țări nu conteneau. Opera de distrugere a albanezilor întreprinsă în contra centrelor aromânești alunga mereu alte valuri care își găseau adăpost prin cîmpiile Traciei, pe cînd altele urcau Rodopii, ba ajungeau la miazănoapte aproape peste tot muntele Balcan, începînd de la Stara-Planina pînă la Marea Neagră, în munții Sredna Gora, Rila și Vitoș. Am vorbit de aceste așezări păstorești fiindcă au fost dintre cele mai bogate și au alimentat cu elemente viguroase coloniile de negustori așezate în această țară, cărora le-au servit pe alocuri și de mediu prielnic. Coloniile aromânești în Bulgaria, totuși, au fost mai puțin numeroase, fiindcă — după cum observă și I. Cvijic — ea a avut, pentru negustori, o situație periferică, iar țara era complet sărăcită sub regimul atît de aspru „de raia model" în care trăia bulgarul vreme de patru secole întregi, suportînd docil tot sistemul de impozite și toate corvezile dominației otomane.

Nu cunoaștem originea coloniilor așezate la Kotel — probabil, să fi fost moscopolene, poate ceva frînturi și de la Arbănești — localitate lîngă pasul Kazan (în turcește nu este decît căldare, în bulgărește : kotel) care ajută trecerea din fermecătoarea vale a Mariței în cîmpia de nord a Bulgariei. Din acestea puține spuse, rezultă și însemnătatea economică a localității, precum și felul cum știau și unde știau să se așeze acești oameni. Aromânitatea acestui centru, ca și aceea a Peșterei, a stabilit-o definitiv profesorul ceh C. Jirecek, primul istoric al Bulgariei. Însemnătatea acestui orășel pentru istoria culturală și politică a acestei țări a fost considerabilă.

Peștera, așezată la poalele Rodopilor, în valea Mariței, la sud de Tatar Pazargic — o localitate cu mare rol, prin bărbații ei, în istoria politică a Bulgariei — este de asemenea o veche așezare de negustori aromâni refugiați din Moscopole, după mărturia unui preot Constantin, așa cum o confirmă scriitorul sus pomenit. Dar colonii aromânești s-au așezat și din alte centre din Pind și Macedonia. În epoca lui Ali Pașa și în revoluția grecească din 1821 colonii bogate din Băieșați, în drumul și peregrinarea lor prin Turcia, au trecut o parte pînă la Peștera, unde s-au așezat definitiv. Înainte de 1836, s-au așezat și colonii din Ohrida, Crușova, Perlepe, Scopia, Melnic și Seres, cărora li se spunea bășioți. Erau vreo 200 case aromânești, iar fizionomia orașului este aromânească, într-atît încît și turcii și bulgarii vorbesc aromânește. În jurul orașului sînt peste zece așezări aromânești de ale aromânilor rodopeni.

O a treia colonie aromânească, originară din Gopeș, datînd de prin 1830, o întîlnim la Samocov pe Iscra, un centru comercial și industrial important în Peninsula Balcanică și foarte potrivit cu scopul emigrării. Pe atunci, Sofia era încă un centru secundar din acest punct de vedere. Aici s-au așezat un număr de vreo 30 de familii, în cartier aparte la „Ismail Iurdu", — Cîmpul lui Ismail, în virtutea unui ordin, emis în 25. III. 1838 și semnat de Mehmed Kusrev. Gopeșenii erau vestiți în comerț și în industria metalurgică pe vremea aceea. Aici, la Samocov, veneau caravane de peste

tot, chiar de la Cruşova, fiind un mare centru pe linia Kiostendil-Filipopol, se făcea un intins comerţ de vite, industria de şiacuri şi găetane foarte dezvoltate, cu care se făcea negoţ, erau mine de fier, necesare şi meseriaşilor gopeşeni.

e valea Mariţei, între alte centre mai mult sau mai puţin însemnate pentru aromâni, erau Filipopol şi Tatar Pazargic. Aici s-au aşezat cu mult înainte de 1851 şi îşi aveau şcoală şi biserică înfiinţate în 1862.

La Filipopol (Filipei-Plovdiv) sînt colonii venite din Peştera şi împrejurimi, precum şi din regiunea Bitoliei, în special din Muloviţte. Mai erau şi aromâni din Vlaho-Clisura. A fost şi este un centru important : comerţ de orez din T.-Pazargic, cu vinuri şi podgorii renumite, cu ţesături din fabricile din Calofer, Carlovo etc., cu vite de la Kotel, cu brînzeturi de la economii din valea Mariţei, cu găetane de la Prelop, Gabrova şi altele. Dintre mulovişteni — actualmente mulţi asimilaţi în masa grecească — vom cita pe fraţii Vulcan Liepure — Nicola şi Costi, firmă încă în fiinţă, care se ocupa cu comerţul şi industria „piperului" din ardei, cultivat odinioară de bulgarii din ţinutul Vodenei, cărora le procura sămînţă şi le cumpărau toată recolta.

Cruşovo — vedere parţială

Pînă aci, am dat cîteva centre unde aromânii se stabiliseră pentru nevoi comerciale şi, din toate acestea, se vede simţul ascuţit al acestui popor : Arbănaşii erau în drumul domnilor şi boierilor români care mergeau la Ţarigrad după interese negustoreşti, dar mai ales politice, mai era şi calea caravanelor care transportau bogăţii din Principate şi capitala Sultanilor ; iar după distrugerea acestuia, au trecut parte la Kotel, de mare importanţă comercială şi de unde se transportau multe vite pentru Filipopol, deci, şi pentru Ţarigrad. Şi aşa mai departe cu Samocov şi Peştera. Unul profan în ale comerţului, uitîndu-se pe hartă, va găsi cu uşurinţă celelalte centre unde şi-a putut desfăşura activitatea aceşti vioi şi curajoşi comercianţi. Pe versantul sudic al Rodopilor, în cîmpia Traciei, au stăpînit, de asemenea, toate centrele.

Atenţia aromânilor nu era îndreptată numai asupra negoţului în oraşe şi tîrguri. Hanurile în marile centre la poşte importante şi la răspîntiile marilor drumuri erau o specialitate, de preferinţă a mulovişteniIor şi gopeşenilor. Pe drumul Sofia — Constantinopol, cei mai mulţi hangii erau gopeşeni. Cu multă dreptate, scria Sreten L. P. că pe principalul drum al Ţarigradului nu există nici un han, nici un birt, de la Semedria la Ţarigrad, unde să nu fie birtaş un aromân[35]). De asemenea, şi C. Jirecek, referindu-se la aceasta, observă că hangii macedoneni, originari din jurul Bitoliei, se găsesc pe toate uliţele şi în toate oraşele unde petrec scurt timp ca antreprenori. Aceşti hangii erau răspîndiţi prin toate centrele mari şi prin satele bătute sau nu de caravane, hanurile lor jucînd rol şi de bazar universal, de cele mai adeseori. Hoteleria, de asemenea, era aproape un monopol exclusiv al lor.

În afară de aromânii aşezaţi înainte sau imediat după distrugerea Moscopolei, colonii răzleţe s-au stabilit pe la începutul sec. XIX. Numeroase mase, însă, au venit şi cu prilejul războiului din 1877, cînd negustorii aromâni făceau averi, mai ales cu furnizarea armatelor ; dar s-au aşezat şi după această dată, cînd Bulgaria a căpătat odată cu independenţa şi importanţa ei economică. Pînă la această dată, ea prezenta valoare numai ca bulevard de trecere a caravanelor. De aceea, cele mai vechi şi numeroase colonii le vom găsi pe rutele care porneau de la Kiostendil : pentru Giumala de sus, pentru Samocov — Filipopol — Constantinopol şi, în sfîrşit, pentru Sofia, cu ramificaţiuni pentru Orhanie — Plevna — Rusciuc, rută pe care circulau caravanele din Zagor şi Pind, acelea din Macedonia, ca Cruşova, Gopeşi, Muloviţte etc., cu destinaţia Rusciuc — Principatele Române — Rusia. Un celebru cărăvănar mulovişte an era, prin 1830—40, Gachiu Muşulam, care ducea mărfuri şi piper pînă la Iaşi, unde pleca primăvara şi se înapoia toamna sau în ajun de sărbătorile Crăciunului, răzbătînd prin iernile cele mai grele şi netezind drumurile înzăpezite cu „tîmbarea". El făcea comerţ şi cu prune de Bosnia.

iumaia de sus (Giumaà Baleà) este aşezată pe drumul Salonic — Sofia, la poalele muntelui Rila, la 7 km de vechea graniţă turco-bulgară, udată de rîul Bistriţa (Arîul Zurlu — Rîul Nebun, numit de aromâni), servită de o cale ferată îngustă pînă la Dubniţa. Coloniile aromâneşti au venit din Gramoste, care, la început, s-au aşezat la Ciflichia, Crupnic, Gramada, Hîrsova şi la Călivele Ceacaliţa, o aşezare pitorească, înconjurată de păduri imense, ducînd o viaţă cu totul patriarhală, precum şi la Argaciu, de unde, mai tîrziu, au coborît în oraş. Alte coloane au venit din Cruşova, sub formă de chirigii, hangii, negustori, croitori, cazangii, grădinari etc., şi au fost numiţi aceşti crusoveni „Ţînţari", pe cînd cei grămosteni aşezaţi în oras „Vlahi" şi „Cuţovlahi" — iar mai tîrziu, au fost numiţi „Vlasi". În anii războiului din 1877—78,

[35]) „Putovanje po Novoj Srbii". 213—ap. D. Pop., 49

Costume populare ale românilor din Pleasa (Albania) ● Giumaia (Salonic) ● Lumnita (Ținutu. Meglen)

pe cînd bulgarii din acest centru erau siliți, din cauza revoluțiunii și a crizei, să emigreze în principatul liber bulgar, se revărsau colonii din Crușova, Ohrida, Bitolia etc., precum și din Seres și Melnic — aceștia din urmă din cele din urmă centre persecutate de turci și greci. Melnicul a fost un centru foarte prielnic pentru comerțul aromânilor, dar, odată cu decăderea celui dintîi, a devenit pustiu. Aici, la Melnic, s-au așezat grămosteni încă din a doua jumătate a sec. XVIII. Mutarea aromânilor din aceste două centre comerciale la Giumaia se datorește, credem, și decăderii importanței Seresului odată cu construirea căilor ferate.

Negustorii aromâni din acest centru s-au ocupat cu tot felul de comerț și toate meșteșugurile, dar și cu agricultura în mare. Din cauza rezidenței cartierului general al comitetelor macedo-bulgare de la Petrici, mulți au trebuit să se expatrieze, în ultimul timp, în România. Printre acești aromâni, au făcut negoț și ceva greci veniți din Tracia.

Kiostendil era primul mare popas al caravanelor, cu bifurcări spre Rusciuc și Sofia, spre Dubnița — Constantinopol. Aici, poposeau caravanele din Albania, Bosnia și Herțegovina pentru capitala imperiului. Erau colonii mai ales din Crușova, Magarova, Gopeș, Muloviște etc. Se făcea mare comerț de vite din împrejurimi, cu orezuri din Coceana pentru Serbia și Bosnia, cu tutunuri pentru aceasta din urmă, cu unturi, brînzeturi și vite pentru Constantinopol etc.

Unul din cei mai vechi negustori a fost Dimca Metta, de acum un veac și mai bine, cu frații Teodor și Dimitri, care făceau comerț întins cu vite și vinuri ; furnizau armatele turcești din Macedonia cu asociații serioase la Salonic și Bitolia, ca Papazoglu și Scanteli-Bălan, cu bulgarul Drandari la Veles, cu Costi Mitra Capsali la Perlepe, cu alții la Iștip, cu crușovenii Tahu și Caradimitri la Sofia, cu marele negustor bulgar Ghiumuș Gherdan, care avea în arendă zeciuiala pentru oi, porci, linuri, cereale etc. și mare furnizor al Sultanului și armatelor, mai ales pentru îmbrăcăminte, cu sediu central la Constantinopol și sucursale la Filipopol. Cu acesta a lucrat mai ales și Donciu Dimca Metta.

Gopeșenii s-au dovedit elemente dotate cu multe aptitudini comerciale în această țară. Au avut și au încă colonii — în afară de Samocov, Dubnița și Kiostendil — la Sofia, unde sînt bine cotați și foarte bogați, la Plevna și împrejurimi, la Mezdra, Rahova și Vidin — cîteva familii, la Orhanie, centrul lor cel mai mare, etc. Multă lume gopeșeană s-a vărsat în Bulgaria — ca și în Serbia și România — după războiul din 1877, iar ultima lor emigrare și definitivă a fost după 1913, de la care dată această frumoasă comună a rămas doar o amintire.

Pe malul Dunării au fost colonii, unele mai vechi, altele mai noi, în toate marile orașe : Vidin, Lom-Palanca, Rahova, Nicopole, Șiștov și Rusciuc și cu mulți măgărăveni.

Vom numi Vidinul cetatea marilor argintari crușoveni. Aici veneau tineri din toată Macedonia ca să învețe minunata artă a filigranului de la marii maeștri, pe care Kanitz i-a studiat de aproape, i-a apreciat și le-a admirat opera [36].

Știm că la Șiștov exista o „mahala grecească", întemeiată de aromânii refugiați din Arbănași, astfel că negoțul în acest centru a trebuit să fie un monopol al acestor oameni energici și pricepuți.

Colonia cea mai puternică, însă, a fost la Rusciuc, originară din Magarova și Crușova, printre care au fost și ceva Nicopoleni, în fruntea cărora a stat celebrul Bebi, pe cînd în fruntea măgărăvenilor, a stat firma Ceva, marii cerealiști.

Aici a venit tînăr și sărac, înainte de 1877, Dina Bebi Nijopoleanul, care a lucrat, la început, în serviciul casei Ceva.

[36]) Kanitz, „La Bulgarie Danubienne et le Balkan". Paris, 1882, p. 64

Miri aromâni muzăchiari

Afacerile i-au mers strălucit şi a devenit unul din cei mai mari cerealişti, în legătură cu toate porturile dunărene şi cu export de cereale şi alte leguminoase în Anvers, Germania, Marsilia şi mai cu seamă în Belgia.

Coloniile de aromâni destul de vechi la Sofia sînt originare din Gopeş, Cruşova, Mulovişte şi, în număr neinsemnat, din alte centre şi au jucat un rol relativ important în dezvoltarea economică şi urbanistică a tîrgului de altădată care era Sofia. Ca şi în Albania, Tracia şi Macedonia, tot aşa şi în Bulgaria — scrie Kanitz — aromânii au format elita clasei comerciale.

Ei s-au ocupat cu toate afacerile : exploatau hanuri, hoteluri, birturi şi debite de băuturi spirtoase, îngrăşau vite pentru export, aveau antreprize pentru lucrări publice, făceau negoţ de manufacturi, coloniale, cereale şi tutunuri, aveau fabrici de tot felul şi ateliere de fierărie decorativă etc.

O colonie importantă a fost aceea a cruşovenilor. Nume ca Tahu, Caradimitri, Tahi, Comati, Nişca, Cîrniciu etc., sînt legate de o vechime apropiindu-se de un veac. Au fost şi sînt mari proprietari şi negustori, mai cu deosebire în centru, alături de gopeşeni şi muloviştenî, cu care, laolaltă, au deţinut pînă la un moment dat o parte din finanţele capitalei şi erau stabiliţi cu predilecţie pe Ploştad Trapeziţa, pe străzile Nişca, Lomska, Ţar Boris, Clementina, Lavelais, unde stăpîneau aproape toate proprietăţile mari.

Marile figuri muloviştene la Sofia sînt puţine, dar din cele mai reprezentative. Cei mai vechi, stabiliţi încă din 1830, au fost fraţii Dimca şi Tîrpu Ciomu (Dimitri şi Trifon). Aveau monopolul săpunului şi luminărilor de seu în sangeacul Sofia-paşalîcul Nişului şi erau furnizori ai corpului de armată de la Bitolia, cu crezuri de la Tatar-Pazargic şi Filipopol. Am spus şi în altă parte că Dimce Ciomu ducea cu caravana lui la Berlin apă de trandafiri şi ulei de roze de la Kazanlik, apă tare şi lipitori. Unciu — tatăl stareţului Ciumandra de la schitul Darvari din Bucureşti — ducea la Bitolia apă tare şi apă de trandafiri — „ghiulsui".

Gachi Trifon Ciomu s-a stabilit cu negoţul prin 1846. Avea ca ocupaţie principală export de vite şi caşcavaluri la Constantinopol şi aducea în schimb tutunuri ; din Rusia, de la casa prinţului Gagarin, alcool pentru Bulgaria, iar mai tîrziu şi de la Budapesta. Împreună cu fiii Alexandru şi Trifon au avut în 1900—1912, fabrica de tutunuri „Makedonia", lichidată în 1913 ; actualmente, au în concesie exploatările de cupru „Balkan" şi de zinc „Izremetz" pe vîrful Izremetz din defileul Iscra.

Colonia de gopeşeni — care, prin 1912, număra peste 100 familii — a fost una din cele mai numeroase şi mai înstărite. Cele mai vechi şi mai distinse firme, încă în fiinţă, Caraja, Ghiulamila, Cosmescu-Patl, Dabo, Ghega, Xentu, Bandu etc.

Prin Bulgaria, au avut hanuri pe toate marile drumuri laolaltă cu muloviştenii. Aici au lucrat şi puţinii zagoriţi, clisureni, neveşteni — din familia Cupencu cu argintăria şi bijuteria, Costa G. Befa şi alţi cîţiva — măgărăveni, cojaniţi etc.

Nu cunoaştem numele şi ocupaţiunile acelora care au fost părinţii şi străbunii marilor bărbaţi de stat bulgari, ca Ghenadiev, Radef, Liapcef — acesta grămostean, probabil, din familia Leapa etc.

C. Jirecek i-a semnalat pe aromâni în multe oraşe ca negustori şi meşteşugari, mai ales ca argintari şi zugravi, iar din Belcamen veneau mulţi ca meşteri constructori. Aduceau peste tot mărfuri şi manufacturate din Macedonia.

Alături de aceste colonii de negustori aromâni, aşezaţi statornic sau vremelnic, care au dat viaţă Bulgariei, contribuind la urbanizarea satelor şi tîrgurilor, trebuie menţionate marile aşezări greceşti din Varna, Filipopol, Anchialo şi Stanimaca-Asenovgrad, cu 7 000 greci de origine mai mult românească, colonii care au jucat mare rol în viaţa economică, dar, care, în urma marilor tulburări naţionale bulgăreşti din 1906, au trebuit să părăsească Bulgaria şi să se aşeze în Grecia.

Ca încheiere este necesar să stabilim că aromânii au lucrat bine atunci cînd Bulgaria era un paşalîc turcesc şi erau foarte bine văzuţi de turci. După eliberare, nu s-au mai putut face afaceri bune prin provincie, din consideraţiuni naţionale şi politice. Relativ bine au dus-o pînă la conflictul ce a urmat asasinării lui Ştefan Mihăileanu (1900), cînd multe familii s-au stabilit în România, cum a fost Dimca, Papagheorghe, Bandu, Spiru Franga etc., iar după războiul mondial au avut loc alte deplasări, ca Dabo, M. Ivan-Ionescu şi alţii. Dacă şi actualmente există o puternică colonie aromânească — cu gimnaziu şi biserică — aceasta se datoreşte şi faptului că ea s-a impus prin bogăţia şi aptitudini distinse în domeniul economic şi, deci, prin o simţită influenţă în cercurile conducătoare şi în aristocraţia ţării. Mai este de relevat şi faptul foarte puţin obişnuit în multe centre din Bulgaria şi din alte ţări, că, aici, n-au fost confundaţi cu grecii şi mai rezist încă desnaţionalizării, bine organizaţi în acest scop. Următor acestor evenimente, ca şi schimbului de populaţiuni dintre Bulgaria şi Grecia, s-au manifestat atitudini agresive şi faţă de aromânii din Rodopi, care au fost nevoiţi să se expatrieze, în parte, în Cadrilater.

Români din Avdela, sandjakul Solfigé, la frontiera Thesaliei

NEGUSTORII AROMÂNI ȘI GRECIA VECHE

Din cele mai vechi timpuri, Grecia a fost străbătută, în lung și în lat, de turmele celnicilor aromâni și colonii numeroase s-au stabilit definitiv pînă la capul Matapan și în toate unghiurile Peloponezului. Insulele ionice, de asemenea, au cunoscut prosperitatea lor datorită așezării în cuprinsul lor a numeroase colonii de negustori și meșteșugari originari din provinciile aromânești : Epir, Pind, Etolia și Acarnania. Cînd toată Grecia nu era decît un fief al apusenilor și venețienilor. Marca Vlahie și surorile ei mai mici își duceau viața independentă. Tesalia, Etolia și Acarnania — Valea Aspropotamilui (Rîul Alb) aveau, în fiecare toamnă, prilejul fericit de a vedea revărsîndu-se — alături de populațiile băștinașe aromânești — turme numeroase coborîte din Pind. Aspropotam, Albania și Gramoste, pentru iernatic, în care interval hrăneau cu carne grasă și ieftină populațiile sărace de la sud și îmbrăcau goliciunea grecilor cu manufacturate ieșite din războaiele de la munte sau din cîmpiile cu climă dulce. Nenumăratele caravane duceau pe spinarea lor transporturile de bogății ale Tesaliei, precum și cele ale munților, pînă la porturile grecești, ca să preîntîmpine nevoile populației din insulele depărtate și din Peloponez.

Ei au adus imense foloase acestei țări pentru a cărei propășire politică și economică au sîngerat — cu devotament neprecupețit — aproape două veacuri, pentru difuzarea în lume a limbii și literaturii căreia au consumat averi și energii prețioase, uitîndu-și, la un moment dat, de neamul lor latin și de patria lor originară : Epirul, Pindul, Albania și Macedonia. Grecia, ca stat politic, are la temelia ei sînge, oseminte și averi aromânești, în proporție infinit mai mult de cum au dat fiii ei adevărați ; iar ca instituție economică, Tesalia — patria celor mai energici bărbați — a contat ca provincia cea mai bogată în grîne și vite, produse ale aromânilor.

Încă înainte de venirea turcilor în Europa, colonii numeroase de aromâni s-au așezat pe teritoriul Greciei și în insule. În Corfu, s-a stabilit, bucurîndu-se de numeroase privilegii [37]. Cunoaștem colonizarea cu aromânii și albanezii a insulei Eubea [38], precum și altor insule și orașe stăpînite de venețieni și napolitani, care le decernau titluri și daruri. În 1400, comandantul cetății Atena — supusă Veneției — era unul Ioan Vlahul. Ba seniori aromâni erau duși de venețieni în posesiunile din Cipru, Creta și Cefalonia [39].

Cercetătorii străini au întîlnit, în 1675, pe Vlahi, pe munți în apropiere de Teba, ocupîndu-se cu economia vitelor [40], ca și pe colinele din fața golfului Lepanto mai multe fălcări de nomazi [41]. E. M. Cousinéry pe la începutul sec. XIX, i-a întîlnit pe Vlahi, rămășițe ale vechilor colonii romane, în Argosul din Peloponez, ocupîndu-se cu păstoritul și negoțul [42]. Alți scriitori, ca dr. Sibthorp, i-a semnalat pe aromâni în Atica și Beoția, scoborînd iarna din munții Tesaliei, aromâni bine cunoscuți prin fabricile lor de lînă și, în special, pentru îmbrăcămintea și capotele ce le poartă matelotii greci [43]. Alții ajung încă

---

37) Hopf. „Griechenland". VII, pp. 34—35 ap. I. Arg. o.c., 200

38) Lorenz Diefenbach, „Völkerskunde Osteuropas insbesondere, der Haemushalbinsel und der unteren Donaugebiete", I, 228—302.

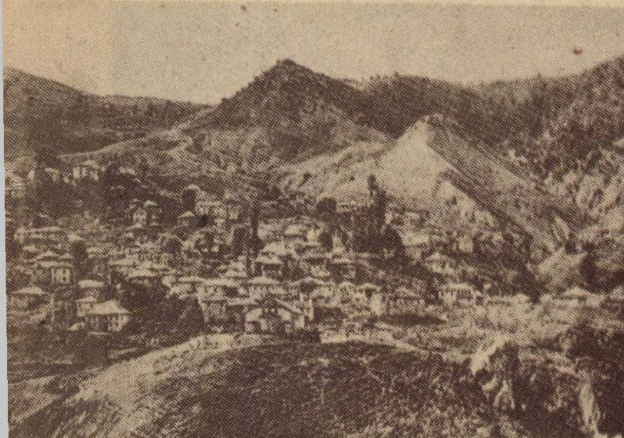
39) Sathas: „Documents inédits à l'hist. de la Grèce du Moyen Age", Paris, 1880—1889, II, 3.

40) Vezi I, Car., o.c., 48.

41) Jacob Spon și Wheler.

42) Wheler, ap. Th. Câp., Rom. nom. 50.

43) Op. cit., I, 16—18.

Comuna Perivale, zisă și comuna eroilor, situată pe o ramificație a Muntelui Om. Aici au avut loc luptele dintre Caesar și Pompei

pînă la porțile Atenei, păscîndu-și turmele în jurul mănăstirii Dafni și desfăcîndu-și, în oraș, laptele, untul și brînzbeturile[44]. Pe de altă parte, păstorii din sudul Aspropotamului ajungeau la Misolonghi[45].

Au existat, din totdeauna, pe pămîntul Greciei vechi, un mediu de natură să facă pe păstorii și negustorii aromâni să se simtă ca la ei acasă. Era peste tot — și atunci, ca și astăzi — o atmosferă aromânească, în orașe, în cîmpii și prin munți. Celnicul și ciobanul au făcut la munte, în cortul lor așezat în plină cîmpie, prin bîlciuri și în orașele mari și mici, în așa fel, că, pretutindeni, pe unde treceau ei, duceau cu sine belșugul purtat de caravanele lor. Iar dacă, în alte țări, odată cu introducerea căilor ferate, cărăvănăritul a dispărut sau s-a retras în regiuni lipsite de asemena mijloace de transport, în Grecia, dimpotrivă, acest fenomen n-a avut loc, ci el a continuat să funcționeze mai departe, ba să fie preferat, mai ales pe linia Volo-Tricala-Calabaca.

Din provinciile aromânești de sub dominațiunea turcească, se vărsau în Tesalia, și, mai cu deosebire, în toată Grecia, manufacturate prețioase, lînuri, vite, brînzeturi etc. Din Macedonia, din Crușova îndeosebi, se porneau zeci de turme de țapi și berbeci grași, care se desfăceau, vii, pe piețele din toată Grecia. Cărăvănarii crușoveni ajungeau și ei la Larisa și aduceau, în special în Tricala, cantități mari de caiele și potcoave lucrate de aromâni în atelierele lor. De asemenea mulți neveseni aduceau vite grase și strîngeau piei brute — ca Dimitri și Ucea-Nicola Ghiza din Domocos. Tot aici, erau și aromâni din Sacișta care strîngeau piei. Mulți clisureni — ca Mironi, Turnibuca și alții — se ocupau cu același negoț de vite aduse din Macedonia. Alți crușoveni de la Coceana, ca Nastasi și Tahi Tahu — hangii — acum aproape un secol, aduceau țapi în Grecia ; alții ca Nicola Ghiuță, aduceau boi și catîri.

Această provincie, Tesalia, după cum am mai spus-o, a format, dintotdeauna, o unitate organică aromânească cu Pindul și Epirul și, în proporții mai îndepărtate, cu Macedonia și Albania. Este regiunea cea mai veche și bogată în viață aromânească încă din epoca bizantină, bulevardul de întîlnire, în sezon de iarnă, a aromânilor din toate provinciile învecinate. Pînă în 1877, data anexării Tesaliei, a fost un du-te-vino al celnicilor — vara, la munte, iarna, în cîmpiile cu climă dulce ale acestei provincii — bogată în pășuni, în cereale și duzi, în lăpturi, brînzeturi și vite etc. După această dată, piedici serioase economice au împuținat numărul acelora care o frecventau pentru iernatic. Mai ales, o bună parte din aromânii din Pind, au trebuit să renunțe la a mai veni, alții au trebuit să se stabilească definitiv, întemeind sate numeroase sau îmbogățind cu populație viguroasă pe cele existente. Și, înainte de această dată, au avut loc așezări ale aromânilor din alte centre, cum au fost acelea ale Băieșaților încă de la începutul sec. XIX. Despre așezările de iarnă ale aromânilor din Pind, am vorbit destul cu alt prilej.

Veleștinul a ajuns să numere 8 000 suflete, toți aromâni, dar, în urma războiului greco-turc din 1897, a decăzut și, astăzi, este în ruine, pe cînd Tathalasman, locuit altădată de turci și greci, a devenit aromânesc. Volo și regiunea din jur este plină de aromâni din Perivole, Samarina și Zagor. În aceste 24 de sate sînt peste 900 familii aromânești, cu centrul Portaria, vechiul port Satul Sf. Gheorghe (Aghiu Gheorghi) numără vreo 50 familii aromânești — cea mai bogată fiind Ianota din Nijopole, cu moșii întinse, alături de alți celnici bogați ca Ghegă, Bebe, Mișu, Zugrafu etc. Din Gramoste, coborau la iernatic lîngă Veleștin, din vremuri vechi, marii celnici cunoscuți, ca Pișotta, Paciurea, Hagisteriu și alții. Paciurea, unul din cei mai bogați, avea moșii în Armiro, Veleștin, Aghiu Ghiorghi, Sescliu, Dimili, Surò. Fîrșeroții siabili sînt răspîndiți prin Tricala, Calabaca, Larisa, Armiro, Veleștin, Volo. Mulți din aceștia, odată cu anexarea Tesaliei, și-au desfăcut oile și au cumpărat moșii ieftine de la turcii care se expatriau ; tot în această provincie aveau moșii și mulți zagoriți. Cu un cuvînt, Tesalia, pînă la un moment dat, a fost curat aromânească.

Orașul-port Volo, de mare importanță economică, de la 1877 a căpătat o înfățișare curat aromânească. Sînt peste 500 familii aromânești din Pind, care se ocupă cu negoțul și cultura de măsline și fructe, cu industrializarea untdelemnului, cu monopolul măcelăriei, iar în familie cu industria lînei. Cei mai mari negustori sînt aromâni din Seracu, alături de care și aceia din Zagor — printre care frații Placa, mari negustori cu proprietăți în oraș și la Pireu, ca Adamidi — Vasile al lui Dimitri și Hristiadi din Doliani etc.

Un alt centru unde aromânii joacă rol de seamă în comerț, este Cardița. Aici, aromânii din Aspropotam sînt negustori, economi de vite,

[44]) Rob. Walpole: „Memoirs reinting to European and Asiatic Turkey" — op. Th. Căp., 50.
[45]) Fr. Lenormant : „Les pâtres valaques", 237.